

ОЛ. БАБІЙ
ДВІ СЕСТРИ

„СОЮЗНА ДРУКАРНЯ“ СТАНИСЛАВІВ, СОВІСЬКОГО 24.

06,10

30 ass.

ОЛ. БАБІЙ

ДВІ СЕСТРИ

ПОВІСТЬ

583

40, 59, 63

~~84345/1~~

Львів. обл. ЦР. 6, 7, 41
(16(16))

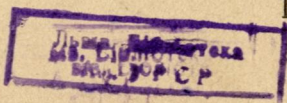

9114

ВИДАВНИЦТВО «САД» Ч. 1

ЛЬВІВ

1936

Ш5(2-4a)5-644

ВСІ ПРАВА АВТОРА
ЗАСТЕРЕЖЕНІ ЗАКОНОМ

41817

Львівська державна
наукова бібліотека
173

Непривітний, зимовий вечір.

Холодний північний вітер котить важкі олов'яні хмари, що застелюють землю, ліси, поля й дороги густим, вогким снігом. Вечір студений, понурий, один із тих вечорів, коли, як то кажуть, жаль і собаку з хати вигнати. Та доля вояка революційної армії не раз гірша, як доля собак. Вояка ніхто не щадить, не жалує, тому, хоч зимно, мрячно, хоч вітри метуть снігами, хоч мороз і дихнути не дає, ми дістали наказ покинути наші теплі спокійні квартири в селі в околиці Одеси й відмашерувати аж до далекого містечка Баштанич. Наказ цей був мабуть найдивніший, який видано колинебудь в якійнебудь армії. Згідно з ним, в окрузі Баштанич появилися повстанчі чи радше бандитські ватаги, які непокоїли населення й завданням моєї сотні було їх зліквідувати й захистити від них спокійні села. Дивність того наказу була ось у чім: Видала його команда курія Української Галицької Армії, яка рятуючи себе від загибелі, злучила свої сили з червоною армією, а ті бандитські ватаги то були нічого іншого, тільки червоні партизани, які повстали були проти влади Денікіна і тепер прогнавши денікінців за море, виявили своє справжнє обличчя звичайних грабіжників і бандитів. Команда більшовицьких сил вважала ці частини своїми й толерувала їх, але команда галицького курія не могла спокійно дивитись на злочини тих партизанських ватаг, і вислала мене зі сотнею завести лад у Баштаничах.

Витворилася така ситуація, що ми хоч формально належали до червоної армії, мали боротись проти червоних партизанів грабіжників. Діставши той наказ, я зрозумів, що хоч наш союз із більшовиками триває заледви кілька днів, то між червоною армією й галицько-українською Начальною Командою виростає пропасть, та що дороги

наші розходяться і то так міцно, що я завтра стану проти червоних партизанів зі зброєю в руці.

Я мандрував на чолі свого відділу. Сумні, невеселі настрої налягали на мою душу, як ті олов'яні хмари, що котилися з над моря. Все, що прожив я в останніх місяцях, не могло мене настроїти надто весело й погідно. Відворот, похід на Київ, тиф, Денікін, тепер більшовики.

— Ха, ха! Я більшовик? Я, я націоналіст, ворог комунізму, Москви!

Щоби прогнати смуток, я почав розмову з найвеселішим стрільцем у сотні Василем Залужним. Це був один із тих численних, милих типів серед українського вояцтва, що навіть у найтрудніших і безвиглядних воєнних ситуаціях не тратили погоди духа й безжурности.

Маючи дивне зловіще предчуття, що наша виправа проти невідомих ватаг скінчиться для мене сумно, я інстинктивно прагнув почути від оптиміста Залужного якесь веселе слово, тимбільше, що мені хотілось пізнати з розмови, що думає Залужний, а тимсамим і стрілецтво, про недавно заключений союз Української Галицької Армії з більшовиками.

— Ну, щож Залужний? Ідемо бити більшовиків?

— Ні, не більшовиків, а бандитів, а що між більшовиками й бандитами нема різниці, то вибирати буде трудно.

— Не говори так, бо більшовики наші союзники?

Василь Залужний сплюнув голосно.

— Як би я вас не знав, то повірив би в ті ваші слова, що ніби то ви щиро забороняєте порівнювати союзників більшовиків із бандитами. Але я знаю, що ви одно думаєте, а друге говорите на вітер, щоби випробувати, що я собі думаю.

— А що ти собі думаєш?

— Та вам я вірю, як братові, тому хоч перед комісарами я мовчу як риба, то вам я щиро скажу: Той наш союз із більшовиками, то так як шлюб бідного хлопа з багацькою дівкою, котрої він не любить, ані вона його, а поженилися бо їх тати й мами присилювали. Тепер ми лише з більшовиками по шлюбі, то ще пів біди, а потім

здається буде чоловік нелюбу жінку бити, а жінка йому в голову горшки метати!

Я мовчав. Загальна ворожнеча стрільців до більшовиків вказувала на те, що Залужний не помиляється щодо оцінки союзу нашої армії з більшовиками, заключеного лиш тому, що в нас не було зброї, ні ліків для армії, якої половина лежала хора на тиф.

— Так, той союз, то шлюб бідного хлопця з нелюбою дівчиною, від якої хлопець жде тільки матеріальної помочі! І такий шлюб до добра не доведе — думав я. Де нема любови, там нема добра!

До мене підійшов старший десятник Семенів.

— Пане четар! — я хотів з вами порадитися, що мені робити? Вже чотири роки я воюю за Україну із ось цим тризубом на шапці. Був я два рази ранений. Тепер до нашої чети все приходить комісар Федюк і вимагає, щоби ми скинули тризуби, а причепили зірку. — Каже, що ми вже більшовики! Та які ми більшовики, коли кожний з нас чекає, коли буде можна бити більшовиків?

— Тризуба хай ніхто не скидає, доки я не скажу!

— Та ми так і робимо. Кажемо, як пан четар скаже, то й ми скинем!

— А що казав Федюк?

— Казав, що ви такий запеклий петлюровець, що вам треба зірвати тризуб разом з головою, бо інакше не скинете тризуба. Гей, гей, що то діється! Недавно ми всі йшли на Київ, били комуністів, комуністи тікали як зайці, а тепер одні з комуністами, другі проти них. Федюк душу віддав би за комуну! А чи то правда, що повстанці Павленка вже заняли Умань?

Очі десятника палали вогнем радости.

— Хто такі чутки поширює?

— Та з Бірзулі приїхав до нас вістун Желез; він був у шпиталі хворий на тиф, а тепер видужав, приїхав тай таке оповідає про Павленка, а хлопці тішаються, що на весну будемо знову бити комуну.

Я знав, що повстанчі війська справді ростуть на силах, посуваються в напрямі Києва, але говорити про це явно, все ж було небезпечно, бо навіть у моїх сотні

було двох чи трьох стрільців, які симпатизували з більшовиками, надіючись, що вони об'єднають українські землі.

Щоби перервати розмову з десятником, я задержався, наче бажаючи переглянути сотню. Хлопці машерували передімною мовчки, тільки двох в останнім ряді сперечалося голосно.

— Михайло, що ти так сваришся з Петруком?

— Та я сварюся з ним, бо він за комуну!

— Петрук? Ти за комуну? То значить проти нас? ✓

— Ні, я не проти вас, бо я знаю, що ви по своєму бажаєте народові добра, а я думаю, що без помочі більшовиків не дамо ради всім ворогам... Та й таке нераз говорю, а вони кажуть, що я більшовик.

Смуток упав на мою душу. Ще не давно нашу армію єднала одна ідея, одна віра; тепер та віра, єдність губиться. Армія на манівцях готова згубити сама своє обличчя. Покищо між прихильниками більшовиків і їх ворогами панує тільки маленьке непорозуміння, яке одні й другі трактують із гумористичного боку, бо спільна минувшина надто єднає ще всіх і всі довіряють собі, любляться з виїмком нечисленних одиниць... Ось цей Петрук. Він інтелігентний, ідейний і сумлінний підстаршина, учитель зі Стрийщини. Все був відважний, чесний; сам добровільно пішов до війська, фанатик, націоналіст! Але щож діяти з ним, бачучи, що він вірить у доцільність нашого союзу з більшовиками, бо пізнавши анархію й наше безсилля в Україні, він не вірить, щоби ми самі були в силі перемогти всіх сусідів. Що я маю робити з такими Петруками? Що буде, як їх буде щораз більше? З Федюком справа ясна. Він комуніст, наш ворог, якого треба знищити, але Петрук? Він всією душею націоналіст. Ах, стара, хронічна наша історична трагедія: або з Москвою проти Польщі, або з Польщею проти Москви.

Розмови втихли — бо як ми вийшли з яру, то з над Чорного Моря повіяло морозним буйним і нагальним вітром; за його шумом не було чути ні слова.

Стрільці попідіймали ковніри, дехто навіть окутувався в зимові покривала, добуті з наплечників; хто мав якийсь шаль завивав ним обличчя, лишаючи відкриті тільки очі і ми машерували далі серед нічної пітьми, посуваючись повільно по дорозі, засипаній снігами, застрягаючи часто в ровах і снігових насипах.

Двічі ми збилися зі шляху на поля, заблукали серед темряви й мусили вертати там, звідки вийшли.

Всеж ми наблизились до Баштанич.

Зловіще прочуття, що там жде мене щось сумне, трагічне, не давало мені спокою.

Наша армія була в агонії, сили її слабли щодня. Головні сили нашого війська були далеко на заході, а ми, горстка вояків, хвилево призначена для виконання обов'язків у запіллі, почували себе менше безпечними й спокійними ніж на фронті. Червона армія, з якою ми щойно заключили союз, інстинктивно прочувала в нас ворога й кожної хвилини могла виступити проти нас; по глухих селах, по лісах бродили недобиті відділи армії Денікіна, яка ненавиділа нас за те, що ми покинули її й перейшли до більшовиків, десь далі в напрямі Катеринослава гуляли бунтарні загони анархіста Махна, котрий бачив у нас оборонців держави й влади, якій він видав смертельну війну; а на південний захід українська земля була засіяна дрібними повстанчими ватагами, про які було важко сказати хто вони, за що борються, чи вони друзі чи вороги.

В тім хаосі, в який змінилася вся Україна, в хаосі, в яким панував лиш один закон війни всіх проти всіх, загубилися межі між ворогом і приятелем. Вчорашні вороги ставали за ніч союзниками, а за дві ночі новими ворогами. Тому я, машеруючи до Баштанич заводити лад, не знав навіть кого там стріну — ворогів чи друзів, і з ким буду боротись та кого обороняти: радянську владу, яку ми з конечности формально визнали, чи українську владу, яка мені була дорога й якій ми старались служити навіть у рядах більшовицької армії.

Серед темряви зимової ночі заблimalo кілька світил, за хвилину загавкали собаки; згодом серед тишини ми

почули здалека гук крісового стрілу — і було тихо, глухо як у могилі.

Входимо в село. Крізь мряки й сніги видимо сільветки чепурних багатих хат, в яких денеді ще не погасли світла.

Тихо. Несподівано з бічної вулички долітають нас відгуки крику, співу, брязкоту зброї, стукоту копит іржання коней; якийсь відділ на конях погнав селом і зник у нічній темряві.

Що це за військо? Українські повстанці? Бандити, які засланняючись кличами рівності й правди, граблять села? Бог це знає!

Ми дійшли до маленької, деревляної церкви, не стрінувши в селі жадної людини. Аж коло церкви ми побачили темну постать нічного сторожа, який завваживши нас, хотів скритися за дерева. Видно боїться.

— Дядьку, не втікайте! Ми свої.

— А котрі свої?

— Українці!

Сторож набрав відваги й вийшов зпоза дерев.

— Що ти тут робиш?

— Дому божого стережу! Часи неспокійні. Село вибрало мене на сторожа церкви...

І я і стрільці нараз замовкли, задумались. Серед революційної хуртовини, яка змітала держави як пил із дороги, руйнувала церкви, храми, престולי королів, цей селянин, що стеріг в ночі святині, здавався нам чимсь дивним, таємничим, як привид, як який символ невмірчости релігійного почуття в душі людини.

— А що робили б ви, якби більшовики хотіли спалити церкву? — питаю.

— Я вдарив би в дзвони і всі люди з села збіглись би боронити храм божий. Старе й мале бігло б, жінки випалили б більшовицькі очі окропом! — відповів таємничий селянин.

— Революції минають як бурі, а церква стоїть вічно — подумав я, дивлячись на малесеньку деревляну церковцю серед липових дерев. Скільки разів на шляху тисячеліть руйновано храми, переслідувано релігію, а все

находився хтось, хто обороняв її, стеріг храмів у темряві ночі в бурхливу ніч.

Ми спинились хвилину біля церкви, щоби відітхнути, бо марші снігами знову втомили нас.

Знову здіймалась хуртовина. Вітри знад моря несли, підіймали на крилах цілі хмари снігів, засланяли ними малесеньку церковцю, і часами храм божий зникав зперед наших очей. За хвилину вітри втихали, буря мов утомлена, вмовкала, хмари розходились, і в місячнім сяйві високий хрест на вежі церкви яснів золотом, простягаючи рамена над селом, над бурями, хуртовинами, мов тріюмфуючи над світом.

Ми йшли далі. Вітри знову гуляли.

Глухо шуміли високі липи навкруги церкви, кріслаті галуззя дерев гнулися аж до долу. В тім шумі вітру й бурі біля церкви було щось сумне, понуре, зловіще...

— І врата адові тебе не переможуть, ти Петр, камінь, на тім камені побудую храми — пригадалися мені слова Христа, коли я минав церкву...

Один зі стрільців питав селянина:

— Чи і в вашім селі були які бандити? Не нападали які бандитські банди? Було яке військо?

Селянин здвигнув плечима.

— Або ми знаємо, хто тепер бандит, а хто військо? Всі граблять, тільки ваші ні. Вчора в ночі були тут якісь ніби червоні повстанці, пограбили монастир, село, вбили вчителя й зникли в лісах. Добре, що ви прийшли, може буде спокійніше, а то вже жити не дають. Всі говорять, що борються за нашу свободу, а всі шкуру деруть, що дихнути годі. Підводи дай, їсти дай, квартиру теж...

— А де тут можна би заквартирувати цілу сотню? Ми не можемо розходитись по хатах, хочемо ночувати разом, щоби бути на поготівлі?

— Цілу сотню? Гм! В хатах не можна, школа спалена, коршма також згоріла... Але ось там на горі за селом є монастир, який вчора ограбили бандити; там вас радо приймуть... Ще й подякують, бо на той монастир найбільше нападають усякі банди..

— Так веди нас, дядьку, до монастиря!

Чалапаючи важкими чобітьми по мокрім снігу й болоті, селянин ішов перед сотнею, показуючи нам дорогу, час до часу проклинав більшовиків, але не за те, що гноблять Україну, а за те, що Бога не визнають, божі храми граблять.

II

За пів години у нічній темряві засіріли високі мури монастиря, що стояв на високім узгір'ю, за яким бовванів темний ліс. Коли ми виходили на гору, місяць вийшов зпоза хмар і далеко далеко ми побачили безконечне плесо Чорного Моря, на яким місячне проміння мережало свої дивні мережки...

Дивно, таємничо виглядав цей монастир зі старезними, понурими мурами й оборонними середньовічними баштами. Дивні, глибокі думки наводив він.

— Хто втомлений життям будував ці мури, криючись у них від суєти суєт і зла світа? Хто воздвигнув ці вежі й храм во славу Богові? Яка глибока туга людини за вічністю, Богом, коли хтось вибирав це найкраще місце над Чорним Морем для місця молитви...

Я постукав у ковані залізом монастирські брами. Ніхто не відозвався. Я стукав знову.

Тихо, понуро, як у могилі... Тільки часами долітає здалека глухий шум бурі на Чорному Морі. Тільки часами чути як море вдаряє об скелисті береги... й мовкне...

Щойно як ми зачали гримати в двері прикладами крісів, якийсь застрашений жіночий голос запитав:

— Хто там?

— Військо!

— Ах, військо! Ради Бога! Чого тут шукаєте? Чи мало місця в селі? У нас уже нема що грабити, все ограблене, самі голодом примираєм...

В тих словах була крайня розпука.

— Алеж ми не йдем грабити! Ми хочемо лиш заночувати! Ми ще й вас погостимо! В нас хліба досить.

— Ах, ті, що грабили вчора, також так обіщували?

— Ми не грабіжники, не бандити! Ми українські вояки!

— Українці? —

Хтось заглянув через дірку в брамі й потім, оглянувши нас, сказав:

— Так, це українці! Ну, вас впустимо.

Заскреготів ключ. Якась жіноча постать у чорному відчинила браму й шептала молитви...

Приглянувшись ближче, я побачив стареньку, згорблену віком монахию, що стояла з ліхтаркою в руці. Серед темряви, між повурими старинними мурами блиснуло ще декілька ліхтарок, і я побачив, що цілий ряд черниць стоїть на ганку й перестрашеними очима дивиться на нас. Деякі з черниць були так перелякані, що весь час хрестились і билися в груди, мов би за хвилину мали вмерти від наших куль чи багнетів.

— Чому ті ваші сестри так бояться? Я не думаю кривдити їх, а навпаки, в разі небезпеки ми готові обороняти їх, наражуючи своє життя...

— Спасибіг вам! Не дивуйтесь, що мої сестри такі переполохані! Шойно вчора банда напала, грабила, біла нас... Одна сестра рапена, друга, ах, краще не казати...

Я зрозумів, що сталось з другою сестрою...

— Великий був той відділ бандитів, що нападали?

— Невеликий, може десять людей на конях. Були б побили нас усіх, але з села збіглися озброєні селяни, почали стріляти й бандити повтікали в ліс.

Зі сходів зійшла ще одна черниця й видно, осмілившись після першого переляку, оглядала нас мов яке диво.

— Так, то українці! — шептала.

Я глянув на ту другу монахию. То була висока, худощава жінка середніх літ, дещо привяла, бліда. В світлі ліхтарки я побачив її запалі очі. Кинувши на неї оком, я подумав: — Колись була гарна!

Вона, напів скрита в темряву, крізь яку прокрадалося несміливе світло лампочки, все ще дивилась на мене переляканим поглядом, все ще не зовсім довіряючи, чи ось за хвилину я не вихоплю револьвера й не почну до неї стріляти. Я зрозумів той погляд, і щоби заспокоїти її остаточно, почав розмову.

— Вибачте, сестри, що я перервав вам сон чи молитви. Я й не сподівався, що це жіночий монастир,

інакше, я може заночував би деінде. Але тепер вертати до села запізно. Думаю, що ви будете вдоволені з нас.

— Ви заночуйте з Богом ось у тім правім крилі, де є кілька келій призначених колись для богомольців і для тих хворих, що приходять до нас за порадою й ліками. Ось вам ключі до всіх келій на тім крилі. Ночуйте з Богом! Добраніч!

Обидві черниці попрощали нас і зникли серед нічної тьми. Коли вони відходили, я встиг завважити, що молодша черниця, обкинула мене дивним, таємничим поглядом, у якому не було вже перестрашу тільки зацікавлення.

Я підійшов до сходів, і встиг знову побачити ту сестру. Вона виносила якесь білля із келій призначених для нас, видно, опорожнювала ці келії.

Мені бажалось говорити з нею і я спитав де в монастирі керниця, чи не можна би опалити келію, або дістати молока.

Черниця згодилась вислати служницю й вволити нашій волі, потім вона випитувала звідки ми приходим, як довго останемо в монастирі, тощо.

У монастирських понурих коритарях серед нічної тишини голос черниці бренив так дивно, привабливо, і я почав знову випитувати про спосіб життя черниць. Але вона, видно, завважила, що я продовжую розмову більше з зацікавлення її особою ніж із зацікавлення життям черниць, тому всміхнулась скромно, незаметно й хотіла відійти.

— Наше життя в монастирі менше цікаве ніж це здається тим, що на світі — встигла вона відповісти.

В цій хвилині з другого кінця коритаря глухо залунав храпливий голос старушки черниці.

— Сестро Татяно! На вас ждуть... Пора для молитви...

Вона зникла в сутіннях коритарів.

Уставивши біля брами сторожу, я визначив нічного джурного, розмістив стрільців по келіях і поклався до сну, але довго не міг заснути.

— Гай, гай! Де я на війні не ночував! — згадував я всі нічліги. В болоті, на снігу, в лісах, на скелях Альп, під італійськими виноградками, по сільських хатах, де в одній хатині мешкало кілька жінок, старих, молодих, по коршмах, у церкві, раз на старій дзвінниці, раз підчас відвороту за Збруч — на цвинтарі, поклавши голову на гріб, проспав я цілу ніч, бо ціле містечко було залите військом, і ніде не було вільного місця, де можна б спокійно провести ніч — тільки на цвинтарі. Всюди був рух, гамір, товпа, обози, тільки між могилами було спокійно, і я там заночував. Ах, як чудово спалося на могилах! Які розкішні сни снились мені тоді по цілих тижнях маршів, утоми, безсонних ночей! Ночував я колись і над Адрійським Морем, на піску, любуючись видом моря освітленого місячним сяйвом, ночував я заслуханий в шум морських хвиль...

Гей, не в однім місці спав я на війні, ночував нераз на дахах залізничних возів, бо вози були переповнені недужими на тиф, не одну ніч провів на війні в залізничім возі під лавою, бо тільки там можна було спокійно заснути — ночував я всюди, де вдалось, кожна ніч за п'ять літ війни була інакша, але в жіночій монастирі ночую перший раз... Чого на війні не буває?...

Роздумуючи про свій дивний нічліг у цих мурах, я вкінці нагадав собі сестру Татьяну й думки мої чомусь мимохіть полинули за нею, до її тихої келії.

— Хто вона? Що завело цю не стару іще, здається колись вродливу жінку в ці понурі, монастирські мури? Довго вона тут? Щаслива вона? Цікаво було б поговорити з нею щиро. В житті я знав багато жінок; від Венеції по Чорне Море розсіяні ті жінки, з якими я стрічався на війні й які залишили в моїй душі не один гарний спомин... Але досі не знав я ні одної черниці... Сестра Татьяна перша монахиня, яку я знаю...

Монастирське життя мало для мене свій чар, принаду, таємничість, тому не диво, що я пізнавши першу черницю, довго думав про сестру Татьяну й що я прагнув щоб якнайскорше настав день, коли зможу говорити з нею...

Вранці, я довідався що ніч була спокійна, не було ніякого нападу; поснідавши, я взяв три чети вояків і маршував до села, щоби простежити околицю. Одна чета остала в монастирі. Але вечором ми вернули до монастиря.

У монастирі було спокійно. Стрільці, з чети яка остала в мурах, не могли нахвалитись черниць. Василь Залужний чванився, що сестра Татяна подарувала йому кілька пар білля, інші хвалились, що сестри прилагодили для них обід, якого вже не бачили, ще як за Збручем.

І монахині, які минулого вечора так боялись нас, тепер не могли нахвалитися моїх вояків, які настільки чемні, що помагають сестрам витягати з криниці ведра з водою, рубати дрова, то що.

Того дня я встиг побачити всі сестри: це були або старенькі бабуні, або молоді, дуже мало інтелігентні й зовсім не гарні дівчата. По коротенькій розмові вони все оглядались, чи не надходить сестра Зиновія, яка видно, була сторожем їхньої моралі.

Між усіми черницями сестра Татяна здавалась мені найцікавішою, найінтелігентнішою, тому я найбільше бажав говорити з нею. Але сестри Татяни було не видно цілий день. Аж вечором, коли я стояв на подвірю з моїм заступником Паньчаком, я побачив сестру Татяну, як вона вертала з каплиці. Розмолений і якийсь сумовитий, втомлений вираз лица вказував на те, що вона була на розмові з Богом.

Я вклонився. Вона всміхнулася скромною, побожною й несміливою усмішкою і я вперше мав нагоду бачити її близько, при яснім світлі заходячого сонця...

— Вона не молода вже, не надто гарна, привяла, хоч колись мусіла бути вродлива — мигнула мені думка.

Вона наче вгадала чи вичула мою думку, спаленіла, несміливо опустила очі й пішла далі.

Аж згодом, Татяна вийшла з келії на подвіря. Винесла в великім збанку чай, на тарілці хліб, масло й частувала стрільців, що відкидали сніг зі стежок.

Я підійшов до неї й вона озвалась:

— Ви ходили в ліси шукати бандитів?

— Ходив. Будьте спокійні. Вони відійшли в інші сторони.

— Дав би то Бог. Ви, здається, з Галичини? Так? Мій брат згинув у Карпатах з початку війни біля Болехова.

— Знаю ті околиці.

— Знаєте? Може б ви мені оповіли, які ці околиці яка природа... Я не раз думаю про те, де може бути могила мого брата? Чи серед лісів, чи на полях, чи там гори, чи долини, де він упав? Ніяк не можу уявити собі...

Я змалював їй підгірську природу в околицях Болехова, описав ріки, згадав бої, які були в тих сторонах.

— Я бував на Підкарпатті не раз по війні, бачив тисячі могил російських вояків, — може бачив і могилу вашого брата?

Вона зідхнула, і втерла сльозу.

Ця розмова про війну, про могили на Підкарпатті, наче наблизила сестру Татяну до мене, наче осмілила її. Від тієї хвилини вона говорила зі мною свobodніше. Не раз здавалось мені, що сестра Татяна на хвилину забувала, що вона черниця, а я представник того злого, грішного, порочного полу, який треба черницям омилати як сатану.

Розмова Татяни зі мною скінчилась навіть її жартами. Вона засміялась весело, мабуть забуваючи про монастир, про свій чернечий стрій, глянула на мене прихильним, ласкавим злегка кокетливим поглядом.

— Жінка обізвалась у ній! — подумав я, підсміхаючись до Татяни сердечно. Монастир не вбив у ній жіночости! Пригадала собі на мент, що вона була колись на світі, що жила, може кохала...

Я хотів продовжувати розмову, але несподівано на сходах лівого крила будинку, знову явилась сестра Зиновія, і крикнула пискливим голосом, що нагадував скрегіт заліза по шклі.

— Сестро Татяно! Ми ждемо на вас при вечері!

— Добраніч! — шепнула Татяна, і всміхаючись дивною, іронічною усмішкою, додала, відходячи.

— Мій янгол хоронитель пильнує мене!

— Це вона так іронічно говорить про сестру Зиновію.

вію? — дивувався я. І її усмішка була якась таємнича? Усмішка жінки зі світа!

Одніським словом, одною усмішкою Татяна зрадилась, що вона й монастирське життя не в повній гармонії, що вона мабуть не любить своєї начальниці, бо трактує її з легкою іронією.

— Жаль мені її! Чому? Сам не знаю! Може тому, що любов до свободи була завжди найглибшим змістом найсильнішою струною моєї душі. Отже монастирське життя, яке сковувало волю сестри Татяни, будило в моїм серці якесь співчуття, бунт, чи жаль.

Того ж дня вечором, ідучи подвір'ям монастиря до келії, де містилась наша вартівня, я нагло почув зза брами якийсь гамір, голосну розмову. Підійшовши ближче до брами, я побачив кількох обдертих і брудних горлорізів, озброєних в обрізки крісів. Горлорізи домагалися, щоби їх впустити до монастиря, а вартовий кликав команданта сторожі, і держачи кріс готовий до стрілу, здержував таємничих типів.

— Бандити! — подумав я.

Я взяв до рук револьвер і підходив до самої брами.

— Хто ви такі?

— Ми красніє партизани! Шукаєм квартири!

— Кватири в монастирі заняли ми, і нікого більше не впустимо!

— Впустите! В монастирі місця доволі і для нас.

— Ми заняли всі порожні келії.

— Так нада вибросіть ету сволоч, манашок! Товаришу! Етож гнездо контрреволюції! Нада розігнати манашок на чотири вітри! Чорт вазьмі! Ані, значитя, должны спать у перинах, а ми на снігу? Ми бойци революції, етож дрянь какая! Что ето? Ви защіщаєте їх? Товариші! Пайдьом!

Один бандит, здається, командір, хотів ухопити кріс вартового, думаючи, що нас українців у монастирі лиш двох, але в цій хвилині я засвистав у свиставку. На подвір'я збіглися з вартівні усі дижируючі стрільці.

Я оглянувся й побачив на сходах монастиря ліворуч три сестри і між ними сестру Татяну. Вони всі були

смертельно перестрашені і цікаво приглядались, що з того всього вийде. Побачивши перестрашену сестру Татьяну, я рішив боронити монастиря і сестер до остаточної точності.

— Безборонні жінки! Я не впускаю тих бандитів до монастиря! — подумав я, і нараз крикнув до ватажка бандитів:

— Стій! Руки вгору! Стріляю!

Я звернув револьвер до грудей бандита.

Ватажок, видно, злякався, і кинув кріс на землю та підняв руки вгору. Але його товариші, прочуваючи небезпеку, почали що сил утікати й відстрілюючись, збігали з гори до села.

Мій заступник Паньчак зібрав чету й погнав за бандитами, стріляючи їм наздогін. Двох бандитів упало трупом. Між моїми стрільцями був ранений мій джура. В розгарі стрілянини, я на хвилину відвернув увагу від ватажка бандитів, і скрився від куль за мур; ватажок бандитів, скористав із того, і в туж мить скочив за браму й почав утікати в напрямі ліса. Я хотів дігнати його, й тому вибіг за монастирську браму та посипав за бандитом градом куль із револьвера. Ватажок бандитів уже зник між кущами, що були зараз за муром.

В ту хвилину я почув, що мене наче б хто легко вдарив по руці. Оглянувши руку, я побачив, що по ній спливає кров.

— Ранений!

Я побіг до монастиря перевязувати рану.

У нас не було перевязок, ні ліків, тому я звернувся до сестер з просьбою перевязати ранену руку.

На коритарі явилась сестра Татьяна.

— Ви ранені! Боже! В обороні нашого монастиря ви проливали кров!

— Дрібниця! Легеньке поранення м'язів.

Винесла полотно, йодину і взялась перевязувати. Схвильована, застрашена, вона ціла тремтіла, руки її так дріжали, що не була в силі вдержати перевязки.

— Чого ви так дрожите? Таж уже не стріляють! Злякались кількох бандитів? Не бійтеся! Вже не вернуть!

— Я не боюсь, але жаль... вас... Мій Боже, ви ранені, а смієтесь і жартуєте... Який ви! О, ви відважний! Я бачила, як ви енергійно виступили проти тих лотрів з револьвером! Як же ми віддячимося вам за те, що ви обороняли нас? Вони були б повбивали усіх сестер! О Боже! І ти не зсилаєш кари на тих злочинців! Пане старшино! Як ви думаєте: Прийде коли кара божа на тих комуністів?

— Я грішний світський чоловік, не розуміюся на таких справах. Ви це краще знаєте... Ви ж черниця, ви посвятилися службі Богові...

— Так, посвятилась — шепнула вона й зідхнула дивно, а в її виразі лица явилось щось наче вираз скептики, сумніву, зневіри...

— Ви давно в монастирі?

— Пятнадцять літ.

— Цілу молодість провели за мурами? — спитав я здивовано, глянувши на старіюче лице черниці.

Вона наче зрозуміла мій погляд.

— Так, цілу молодість... Я мала сімнадцять літ вступаючи до монастиря...

Вона знову зідхнула важко.

На коритарі знову явилась сестра Зиновія. Стояла мовчки, не кликала сестри Татяни, але Татяна зрозуміла її мовчанку... й попрацювала мене... усміхаючись знову усміхом, у яким я відчув щось наче скаргу і сум.

За пару хвилин до монастиря вернула моя сотня, ведучи кількох ранених бандитів.

— Пане четар! — голосив мій заступник Паньчак — ми зловили кількох полонених, але один з них утік.

— Таксамо командант, якого я задержав був під брамою, встиг утечи.

— Я питав полонених про того ватажка. Він зветься Хомов, бувший царський жандарм, тепер червоний партизан, а в дійсності бандит.

— Жаль, що він утік... дасть знати більшовикам що ми їм протріпали шкуру, а чорт знає, чи більшовицька влада не стане обороняти ту банду; ти ж знаєш, що більшовики хоч наші союзники, то ліпше люблять злодіїв

і бандитів, які звать себе червоними партизанами, ніж нашу армію...

.....

В ночі моя рана чомусь почала ятритися, біль міцнів, мене вхопила дроз, гарячка. Не знаю, чи від тієї маленької рани на руці, чи від знервування, чи, можливо, з простуди, я занедужав, і не міг покинути ліжка.

По монастирі пішла вістка, що я важко хорий. Я лежав у своїй келії сам, мене мучила гарячка і чорні думки про наслідки бійки з червоними партизанами та втечі їхнього ватажка Хомова.

Майже що години до моєї келії входив мій джура.

— Пане четар, сестра Татяна подає для вас чай, булку, й питає, як ваше здоровля?

— Перекажи, що я щиро дякую за все, і що нажаль, я таки хорий...

— Всі сестри моляться тепер у каплиці за ваше здоровля... Сестра Татяна сумує, що ви хорі...

Я всміхнувся.

Другого дня гарячка збільшилась, мене напав кашель, і я почував себе справді хорим.

Не знаю, чи недуга змогла мене, чи може вчорашні розмови про Підкарпаття настроїли мене на понурий тон, чи я втопився був війною, досить, що мене огорнув безнадійний смуток і туга за родиною, за знайомими дорогими серцю, які остали там далеко за Збручем і я не маю про них ні вістки ні чутки. В той вечір я готов був віддати всі скарби світа за те, щоби побачити матір, братів. Я мріяв про рідне село, родину.

Ці думки й мрії іще снувались в моїй голові, і не знаю, чи вони вдіяли чуда, чи сестра Татяна здалека, через стіни, мури відгадала їх, відчула мої бажання, досить, що хтось застукав у двері і в келію ввійшла вона, сестра Татяна з бандажами, фляшочками й термометром у руці...

— Добрий вечір, пане четар! — шепнула вона тихо, несміливо й ціла спаленівши, станула біля порога безрадна, перестрашена, наче б учинила який злочин, просила мене поглядом — вибачити їй.

Я підвівся на ліктях, і вдивлявся мовчки в постать, що стояла біля дверей.

— Добрий вечір! Ви, здається, сонні... не пізнаєте...

— Добрий вечір вам... Це ви? Вибачте, я не пізнав... Не сподівався...

Хвилину ми обидвоє мовчали; я не знав, що сказати. Я тільки вдивлявся в її лице. В ту хвилину вона здавалась мені прегарною...

— Ви дивуєтесь, що я прийшла? Хорого відвідати, це християнський обов'язок. Ваша недуга затривожила всі сестри й мене. Три дні не виходите! Я рішила піти, перевязати вам рану, зміряти гарячку й подати лікарство. Чому ви так дивуєтесь? Не сподівались?

— Признаюсь, що не сподівався, щоб ви відвідали мене в моїй келії...

— Чому? Ви ж культурна, добра людина, бачу в вас лиш брата во Христі, який залишений в недузї без опіки, хоч опинився з нами під спільним дахом. Я певна, що ви не зрозумієте зле й погано мого зацікавлення вашим здоров'ям і моїх відвідин...

— Але, що скаже сестра Зиновія!? Як довідається, прожене вас із монастиря.

Сестра Татьяна зрезигновано всміхнулась.

— Хай проганяє.

— Як? Вам байдуже, чи вас проженуть із монастиря?

На лиці сестри Татьяни явився знову дивний вираз, який відрізняв її від інших черниць. Це був вираз якогось неспокою, невдоволення, чи душевної боротьби... В інших сестер я бачив у цілій їхній істоті спокій, вдоволення зі своєї долі, примиреність із тихим чернечим життям... Мені чомусь мигнула думка, що сестра Татьяна більше злучена душевно з тим грішним світом за мурами ніж з життям у монастирі...

Я попросив її сідати. Вона сіла на кріслі, подала мені термометр.

— Признаюся, що ваша особа цікавить мене щораз більше. Ви якась інакша як тамті черниці... Наче птиця не в своїм гнізді.

— Ви, здається добрий психолог...

— Не знаю... Але духове життя людини все цікавило мене. Ось я дуже цікавий знати щось про ваше минуле, знати, що загнало вас у мури монастиря...

— Коли б ви перед кількома роками питали мене, це, я не сказала б про себе ні слова, але тепер я відчуваю потребу поговорити з кимсь, порадитись у дечому... А ви якийсь такий, що вам можна вірити й говорити з вами як із братом...

— Я слухатиму вас так, як слів рідної сестри...

Я подав їй термометр, вона глянула на нього, втішилася, що моя гарячка спадає, і подавши мені лікарство та перевязавши рану, почала оповідати:

— Я родом із Одеси. Мій батько був високим державним урядовцем. Він був дивною людиною. Росіянин із походження, син попа, належав до тих інтелігентів, яких тоді називали »богоіскателями«. Ціле життя прожив у боротьбі за світогляд, зразу визнавав православну церкву. Під впливом філософії виступав проти православ'я, на старші літа вернув знову до церкви попав у крайню містику. Поза проблемою Бога, безсмертя людського духа нічим не цікавився. Помер він нагло, лишаячи матір без ніякого майна. Мати була українка, весела, погідна, легкодушна, любила світ, життя, забави, а всі питання, що мучили батька, були для неї чужі, навіть смішні. Вона й не думала про Бога, ні про смерть, бо надто любила дочасне життя... Мати надто любила мене й сестру, розпестила нас, не при звичаїлася до ніякої праці, бо була переконана, що я й сестра сотворені для якоїсь надзвичайної життєвої кар'єри, що ми вийдемо заміж за князів чи дворян. Невдовзі по смерті батька, мати, поборикавшись із труднощами життя, злиднями, також померла. Я остала на ласці людей, а людська ласка — гірша кривди. Тоді я влюбилась в одного студента. Він був багатий, помагав мені; я вірила, що оженився. Але він найшов багату, і мене покинув. Сьогодні я згадую це все як дрібну, смішну пригоду, але тоді, ця подія, а потім важка боротьба за шматок хліба, все зло, що окружало мене, вся несумлінність мужчин, яких я стрічала, все це так зневірило

мене до світа, розчарувало до життя, що я затужила за монастирським життям, спокоєм. Я бачила монахинь спокійних, щасливих і я завидувала їм. Вкінці я рішила піти в монастир. В моїм рішенні була жадоба пімститись на цім студенті, що покинув мене, щоби його мучив докір сумління, що він зломив мені життя... Але аж по літах я довідалась від сестри, що той студент гордий з того, що я так любила його, що з любови до нього пішла в монастир... Він чваниться тим, як доказом своєї вартости... краси...

— А що сталось із вашою сестрою?

— Моя сестра десять літ молодша від мене... Зразу нею опікувалась рідня, а тепер... Ох, краще не згадувати. Вона танцюристка в однім кабареі, а при тім... Ну, ви знаєте, як живуть кабареітанцюристки. Вже давно не відвідала мене. Серед забав, кохання, погоні за розкішю, вона не має часу тямити про мене, але здається ми з нею скоро стрінемося...

— Думаєте відвідати її?

— Ні... Але мабуть я житиму з нею в Одесі...

— Як це так?

— Хто зна, чи взагалі не покину монастиря... Зі мною щось таке діється... Ах, якби ви знали мій душевний стан!

— Я завважив, що ви не така спокійна, погоджена із долею, як інші сестри... Чи ви і в монастирі не найшли щастя?

— Зразу я була більше ніж щаслива... О, який спокій силлявав до моєї душі по кожній молитві, причастю! А сьогодні? Ні, краще мовчати! Вас і так втомила моя розмова...

— Ні, ні. Розкажіть, що зруйнувало ваш спокій?

— Всьому винна революція. Вона зруйнувала не лиш держави, вона руйнує все, чим жили, в що вірили людські душі. Моя віра була колись міцна як скеля. Я не знала сумнівів, питань, душевних мук людини, що не знає правди... Все було таке просте, ясне: Бог сотворив людину собі на хвалу, отже я, перебуваючи в монастирі, вирікаючися світа, служу Богові найкраще...

Резигнуючи з марного дочасного, здобуваю право на вічне щастя в небі... Не найшовши щастя на землі, я цілою душею, в кожній хвилині намагалась осягнути те щастя, що за гробом... Так було кільканадцять літ...

Коли настала революція, комуністи сміялись з наших молитов, висмівали Бога, священників, черниць. У сусідних селах горіли церкви, траплялось, що вбивали єпископів, попів. Зразу я була певна, що Бог пішле кару на безбожників, нераз я ждала, що настане землетрус, пошести, що громи спалять богохульників. Минув рік. Бог не зсилав кари, а навпаки, комуністи всюди побіджували ворогів, а війська вірні церкві, були розбиті, оборонці церкви гинули від куль безбожників, священники терпіли голод, нужду, знущання, монастирі опустіли...

До монастиря прийшли комуністи, вмістили в церкві коні, спали на престолах. В мою душу вкрадався сумнів. Як це так? Ми слуги божі опущені всіми, кривджені, а вороги церкви живуть у щасті, добрі? Що буде? Під впливом комунізму богомольців щораз то менше, прочани не приходять, селяни оминають святі мури церков? Я чула, як селяни називали нас дармоїдами, обманцями, що обдурюють темний нарід.

І в мою душу вкрадалася страшна думка: Може я помилилася? Може мої молитви линули в порожнечу, як іскри в темряву й гинули там без сліду? Може я змарнувала молодість, кинула її в офіру творові своєї уяви?

Я мучилась, страдала, провела не одну безсонну ніч на роздумуваннях, молитвах і риданнях. Жадоба найти відповідь на мої питання довела мене до того, що я, їдучи до містечка купувати дещо для монастиря, купувала за останній гріш протирелігійні книжки, брошури, щоби в них шукати правди. Я крилася з тим перед сестрами, у день я читала святі книги, а в ночі, нишком комуністичну літературу.

Сестра Татяна нагло вибухла плачем. Я заспокоював її.

— О, це страшне! Жити в монастирі зі страшним

червом сумніву в серці! Я молилась, сповідалась, благала Бога вернути мені ласку давної віри. На дармо!

— Щож думаєте діяти?

— Не знаю! Знаю лиш одно — я нещасна. Я прошу вас, порадьте хоч ви, що мені робити?

— Очевидно, треба на щось рішитися! Для рішучих є вихід із найтрудніших ситуацій. Я готов допомогти вам, якщо це можливо... Все зроблю, щоби...

— Ви готові допомогти мені? Саме тому я рішилась поговорити з вами! Я прочувала, що ви поможете мені.

— Але як?

— Я рішилась покинути монастир! Хто не вірить, для того місце не в монастирі... Ви допоможете мені дістатися до Одеси, поможете минути збунтовані села, охороните від бандитів... О, яка я буду вам вдячна!

— Гаразд! Можете числити на мою поміч.

— О, ви добрі, ви добрі! Коли ви вертаєте до Одеси?

— За пару днів.

— О, як би я хотіла, щоби бодай ви зрозуміли мене. Подумайте, що це значить, щодня йти з наказу сестри Зиновії до церкви, щонеділі сповідатись, тричі денно молитись, постити, стояти навколішках, а в душі і в серці крити від ока сестер страшного черва сумніву, невірства! О, Боже, як що ти є, ти один знаєш, як я терпіла, як старалась убити того черва, ти один знаєш, що я не винна, що я все бажала жити якнайкраще, а доля все сміялась з моїх намірів! Пятнадцять літ у монастирі, а тепер — захитана віра. Чи може бути щось страшніше?

— Одна із трагедій революційної доби... переломової, страшної... Розумію вас...

— Я так прочувала, що ви один зрозумієте мене, поможете, але покищо прощавайте...

Я цілував її руку.

Вона зідхнула голосно, затремтіла, і гаряча сльоза впала на мою долоню...

Потім вона всміхнулась якоюсь сумною, болючою усмішкою крізь сльози, глянула на мене сумовитим поглядом, в яким крилось щось наче благання — і зникла за дверима як сонний привид.

Я остав знову сам серед чотирьох стін монастирської келії, сам зі своїми думками.

Аж тепер я зрозумів, чому сестра Татяна так відрізнялася всім від інших сестер, чому так свобідно відносилась до мене, і чому відважилась навіть відвідати мене в монастирській келії. Душею вона вже не була черницею.

За пару днів я був здоровий, моє завдання було виконане і я вертався зі сотнею до Одеси. На підводі їхала зі мною і сестра Татяна. Вона не втікала з монастиря потайки. Ні: явно заявила сестрі Зиновії, що її віра, релігійність захитані, тому вона вертає у грішний світ.

— Я знала, що так станеґся — сказала Зиновія сумно, втираючи сльозу і поблагословила Татяну на дорогу — я догадувалась, що душею ти давно не з нами, а там, у грішнім світі.

Інші черниці плакали за нею як за помершою.

— Дух революції, дух руїни закрався і за монастирські мури — подумав я.

Коли Татяна виїжджала за браму, на старій дзвіниці заграли сумно дзвони мов на похоронах, заграли, пращаючи черницю, що покидала монастирські мури... вертала до світа, до людей.

III

В Одесі Татяна попрощала мене й замешкала в однім домику разом зі сестрою, а я заняв приватну квартиру в центрі міста. За тиждень, їдучи Пушкінською вулицею, я стрінув Таню. Вона вертала з церкви, з молитвенником у руці.

Вигляд її мене відразу розчарував і навіть вразив мене чомусь прикро.

Весь чар, яким ця жінка була оповита в монастирі, на світі розвіявся, і я привітавшись із Танею, мав дивне, навіть прикре почуття, що я стрінув чужу, непотрібну мені стару панну, з якою я десь колись випадково познайомився і тепер не знаю, що говорити з нею, тому, що ми чужі собі.

Я мимохить порівнював Таню з елегантними, молоденькими дівчатками, що проходили вулицями, і це порівняння виходило на некористь колишньої черниці.

А Таня вітала мене з нескриваною радістю і втіхою, що ми стрінулись. Вона виявляла в розмові стільки прихильности до мене, вдячности, що та надмірна чулість чомусь навіть дратувала мене, дивувала, як дратує кожного мужчину ніжність негарної жінки.

Слова Тані збудили в моїй душі того дня так мало зацікавлення, що я забув навіть спитати, чому вона, хоч і покинула монастир, то всеж ходила до церкви і то з молитвенником; я не звертав уваги на той молитвенник, ні на неї.

Колишня монахиня просила мене відвідати її, я з чемности вдавав ущасливленого, й обіцяв загостити колись до неї.

Минуло кілька днів, але я не відвідував її. Ми стрінулись знову випадково, але вже на берегах Чорного Моря в парку акацій за Миколаївським Проспектом.

Я присилував себе бути ввічливим, говірливим, випитував про теперішнє життя Тані, і моя ввічливість осмілила її, оживила, Вона не знала, що я проходжуючися з нею понад морем, числив хвилини, потайки зиркав на годинник, ждав тієї години, коли зможу попрощати бувшу черницю й піти до каварні.

Стрічаючись потім нераз із Танею, я був певний, що вона радо бачить мене лиш тому, що її лучать зі мною спомини з останніх днів життя в монастирі й тому, що крім мене ще не знає в Одесі інших мужчин.

Правда, нераз мені було мило бачити, як та колись замкнена в собі, понура, задумана черниця Татьяна зіткнувшись зі світом, природою, людьми, розцвітає душею, мов квітка, що довго вянула в темній закутині, і нагло опинилась на сонці. Мене втішало те, що Таня радіє свободою, рветься до життя, проявляє голод вражінь і цікавиться всім як дитина.

Одного дня, коли ми йшли понад морем, нас заскочила буря. Втікати було запізно, і ми скрилися під будинком, звідки могли любоватись видом розшалілої морської стихії. Розбурхані, запінені хвилі, піднімались як гори, котилися з ревом до берегів, ударяли об скелі, то знову мов які люті розшалілі гнівом, грізні, білогриві звірюки мчали табунами від берегів, і гинули, потапали в далечині.

Часами буря несла величезні ледяні криги, будувала з них пишні будівлі, замки, і наче граючись ними, любуючись своєю силою, розбивала ті замки, руйнувала.

Я глянув на Таню. В цю хвилину був на її лиці, в її очах відблиск давньої, вянучої краси. Широко розкриті очі, уста зложені як до усміху щастя, вираз захоплення, розкоші на її лиці, румянець викликаний холодним вітром — все це привернуло їй на один мент давню принадність, молодість.

Очаравана красою розбурханого, грізного моря, Таня попадала в глибокий поетичний настрій. Показувала мені стадо мев, які перелякані бурею, втікали до берегів, то корабель, що колихаючись на хвилях, виринав то

потапав, вертаючи до пристані, і не находила слів, щоби висловити свою радість, любов світа, природи.

Підчас тієї бурі я навіть любив Таню; любив не як жінку, але як милу, трагічну людину, приятеля. Але вона, здається, хибно розуміла найменший об'яв моєї прихильності до неї, бо відчувши в моїх словах відрух симпатії, вона попадала в якусь розніженність, сентиментальність, яка в її віці була навіть смішна й зараз же дратувала мене.

Вона знову вдивлялась у море й захоплена барвистими, важкими хмарами перед заходом сонця мовила:

— О, який гарний, який чарівний наш світ! Нераз мені здається, що коли існує Бог, то він прагне щоб ми любили світ, його твір, його царство й людей, його синів, а не втікали від того світа до монастиря. Якби ви знали, як я жалую нераз, що я прожила багато літ, і то найкращих, там за мурами монастиря й не могла насититись життям, любитися світом...

— Ви ще маєте багато літ життя перед собою.

— Але найкращі літа за мною.

Вона зідхнула й легко, мимовільно стиснула мою руку.

Я глянув на її привяле лице й подумав, що справді її найкращі літа проминули... без вороття.

Вертаючи знад моря до міста, я був невдоволений, що дещо спізнився до каварні й сам не знаючи чого, приспішив хід.

— Ви, пане старшино, спішитесь? Хочете якнайскорше позбутись мого товариства?

— Але ж ні! Вам так здається...

— О, ні, я це відчуваю! Признайтеся. На вас чекає хтось в каварні?

— На цілім світі на мене ніхто не жде... В Одесі я зовсім самотній.

Вона дивилась у мої очі несміливо, допитливо.

— Розумію вас, бо і я зовсім самотня в місті. Якби не сестра і ви...

— Ви згадали сестру. Дивно, що ви досі не познайомили мене з нею... Якже вона живе?

— Вона далі в кабареті. Як будете чемні, я вас

попрошу відвідати мене й сестру... Вона навіть просила мене, щоби вас представити їй, бо я оповідала їй все, як ви боронили монастир...

— Чому ж ви досі не привели сестру над море?

— Того я не скажу! То моя тайна!

Татяна всміхнулась дивним сумним усміхом.

Я зрозумів, що вона свідомо не бажає собі, щоби я познайомився з її сестрою.

— Заздрісна! Боїться, щоби я не закохався в сестрі, отже, видно, ця сестра гарніша від Тані! — мигнула мені думка. Ця думка довго не покидала мене.

Коли ми вертали здовж понад морем, краєвид був такий величаво гарний: Хмари важкі, олов'яно сірі спустились так низько над зеленкувато темне море, що злились із водами, і Таня порівнювала ці хмари до величезного табуна верблюдів, що пасуться на безмежніх оазах в пустині.

Я підсміхався з того дивного порівняння й не думаючи про нього, я думав лиш про одно:

— Таня має гарну сестру, а я такий тепер самітний!

І найближчої неділі я входив до дому обидвох сестер. З вулиці надійшла Таня, і ми обидвоє стрінулись на коридорі.

— Зараз верне сестра...

Відчинила двері, і я опинився в скромнім, навіть убогим помешканні, що складалось із двох кімнаток і кухні.

— Де ви бували, панно Таню?

— Я? О, я, знаєте, була в церві на вечірні.

— Отже ви все ж ходите молитись?

— Ах, пане, як би ви знали, що діється зі мною! В монастирі мене мучили сумніви; я була втратила віру, а тепер тут, як надходить пора, коли я повинна молитись, я не можу жити без молитви. Як побачу церкву, вчую гомін дзвонів, мене охоплює прагнення піти до храму божого й молитись як колись... Люди, що не ходять до церкви, в ніщо не вірять, видаються мені нещасними істотами... Коли нема віри в заслугу,

гріх, добро, зло, чесноту, то життя людини здається смішним і дурним жартом, мукою...

— Скільки людей живе, не думаючи про те все...

— Я завидую їм, а нерозумно погорджую людьми, що живуть без віри, без Бога... Як багато краси, тепла, тихої радості й глибокого змісту має життя тих, що вірять! Який холодний здається мені світ без Бога! Світ без Бога — пустиня... а я, я заблудила в цій пустині...

— Я не можу розуміти вас: Ви самі не знаєте чого вам треба.

— Чого мені треба? Бога! — відповіла, зі드хаючи.

Я слухав слів Тані й думав. Як це все назвати? Трагедією людини, що збилася з дороги, чи вередливістю, неврастенією старої панни?

-- Як же ви живете?

— Ранком молюся ось перед цим образом розп'ятого Христа, а потім іду до міста, буваю на більшовицьких мітінгах, слухаю протирелігійних промов, а верну, то читаю Дреппера... Вчора на мітінгу промовляв один комуніст про шкідливість і непотрібність монастирів, і я весь час думала... Так, він говорить правду? Чи можливе щоби Бог, дарувавши людині життя, вимагав, щоби людина вирікалась життя, світа для Бога? Чи Бог, який є любовю, може вимагати такої жертви й бути таким жорстоким? Чи батько, що любить сина вимагав би, щоби син для його слави ціле життя сидів у тюрмі? А монастир, тюрма. Ні, ні, хто любить Бога той повинен любити світ, людей божих синів, жити для людей, а не втікати від них! Чи ви повірили б? Промова комуніста проти монастирів так захитала мене, що я плескала в долоні, й кричала: »Славно! Геть із монастирями«! А потім мене мучили сумніви, і в неділю докори сумління загнали мене до церкви, до сповіди!

— Це жах! Жах! Що з того буде?

— Бог один знає...

— Хто ж побідить у вашій душі? Маркс чи Христос?

Татяна мовчки підійшла до полицки, взяла з неї дві книжки.

— Ось погляньте. Одна книжка то Євангеліє, а друга твір Леніна. Одну й другу читаю з жадобою, і все вагаюсь між Христом і Леніном...

Вона глянула на образ Розп'ятого, що висів над полицкою й нагло вибухла голосним, гістеричним плачем...

Я взяв Таню за руку й цілував із жалю над нею її худощаві пальці.

— Успокойтеся! Цей перелім, який ви переживаєте, переживає нині може ціле людство... Ціле покоління... В цілій Європі в душі людини перехрещуються елементи християнзму й атеїзму, і ці елементи вступили під впливом революції в завзяту боротьбу... Біль вашої душі то біль, що точить серце всього людства, яке стануло на роздоріжжі: Христос чи Маркс.

— Але ж не можна жити вічно на роздоріжжі. Людина мусить у щось вірити, чомусь одному поклонятись...

— Ціла наша доба половична — як ваша душа. В кожній школі в Європі одної години учні слухають викладів катехизму, біблії і довідується, що Бог сотворив світ за сім днів, а другої години в тій же самій класі природник навчає, що світ повставав мільйони літ, що людину не сотворив Бог із глини, жінку не з ребра Адама, але що людина повстала шляхом розвитку з нижчих істот. Дух Дарвіна й Христа панує в одній школі... Борються... Ось як у вашім серці...

— Так, так! Одного дня в школі учить катехит прашати провини ворогам і наставити друге лице, коли хто вдарить в одне, а другої години вчать як боронити державу, боротись, мордувати ворогів...

— Бачите! Життя взагалі повне протиріч, контрастів, у тім його краса... Життя не система, а хаотичний процес. Цей хаос живе і в душі людини. Але ж не всі беруть ці протиріччя так трагічно. Ось мене вчили родичі любити ближніх, прашати ворогам, а життя заставляє мене вбивати ворогів, але з приводу того я ще не плачу, не терплю...

— Ви сильний, могутній духом, умієте стати над сумнівами, а я...

Я знову поцілував із милосердя руку Тані. Рука її затремтіла, лице її залилось румянцем... В очах Тані блиснула іскра радості.

— Яка я щаслива, що пізнала вас, що ви відвідали мене... Ви один розумієте мене, а моя сестра сміється з усіх моїх душевних мук, і каже, що це все дивацтво...

— Російщина! Достоевщина й Толстоївщина! — думав я наслухуючи, чи не надходить Оля. — Правдиві європейці мають у душі більше гармонії, і не переживають тих справ так трагічно!

Татяна знову почала оповідати як вона мучиться, як нераз у ночі зривається, не може заснути тому, що у вечір не помолилась і боїться за те кари божої, як вона в ліжку молиться, а потім цілу ніч сумнівається, чи хтось там у небі чує її молитви...

Я попрощав Таню й сердитий вернув до дому.

Після того вечора, я довго не відвідував Тані й не бачив її. Аж раз, вечером у неділю я випадково вступив до церкви Пресвятої Богородиці, і в сумерках, я побачив Таню. Вона клячала перед бічним престолом і молилась ревно. Сумні її очі вдивлялись в образ розп'ятого Христа, по блідім обличчю спливала сльоза... Обличчя Тані, ціла її постать мала тоді в собі щось справді глибоко трагічне, уста її, що шептали молитву до Спасителя, зраджували стільки душевного болю, що мені знову стало жаль тієї людини.

Я станув у темнім закутку церкви, й довго вдивлявся в обличчя колишньої черниці.

В цій хвилині, підчас молитви вона знову така, як колись у монастирі!... Щось чисте, святе, достойне й величне є в посаті тієї жінки, що молиться... Нема нічого на світі кращого, як жінка, підчас молитви... Здається душа жіноча розцвітає найвище, доходить до своєї повноти вияву, знаходить себе — тільки в молитві... Жінка й молитва — це такі рідні стихії, як пісня й музика.

Ось такі думки думав я, дивлючись на Таню. Потім

я рішив вийти з церкви так, щоби Таня не знала, що я бачив її підчас молитви...

— Молитва — найглибша, найінтимніша святість людини — не хочу бути свідком її тайн — хай думає, що її молитви чув тільки Бог — подумав я... і виходив на вулицю...

Ще на сходах, я почув пісню більшовицького війська, що машерувало перед храмом, і здається навмисне співало:

Нам не треба ні Бога, ні кумира...
Ми без Бога теж можемо жить!!!

Слухаючи ту пісню, дивлячись на більшовицьке військо, я відчув у душі якийсь сум, жаль, що ось може справді революція зруйнує храми, церкви, престולי... віру, і тоді такі нещасні, сумні, самотні душі, як душа Татяни не матимуть до кого молитись, в що вірити, і не знайдуть потіхи в терпінню — в розмові з Богом.

Перед очима мені стояв ще образ розмоленої Татяни, я відчував несвідомо, що душа людини тільки в релігійнім почуванні, в молитві торкається крилами вічності, наближується до границь своєї вітчизни — прабуття... і в більшовиків я бачив слуг будня, що вбивають, рвуть все найглибше, що криє у собі людський дух...

— Багато стратить людство світа, коли цей храм упаде! — Чи людина без Бога, без віри не стане тільки bestією?

Чи те звірство, вбивання мільйонів людей, яке тепер в революцію стало звичаєм — чи це все не наслідки того, що люди, гублячи віру в Бога, гублять все, що було святе й велике в душі? Дивлячись на розмолену Таню, я зрозумів, що все, що було велике, святе в людстві, достойне й прекрасне — родилось із релігійности, яка є голосом Вічності...

За кілька днів Таня випадково стрінула мене на вулиці, і просила відвідати її.

Я знову опинився в кімнатці Тані. Розмовляючи, я завважив, що колишня черниця тим разом старається оминати справу релігії, не згадувати про її душевну

боротьбу... Вона навіть не згадувала, що була в церкві, і я також не зрадив, що бачив її підчас молитви...

Нагло на коритарі загомонів веселий сміх, і до кімнати влетіла як птах — мила, чорнява брунеточка.

— Моя сестра Оля!

Оля не встигла скинути плаща як засипала мене безліччю жартів, компліментів, похвал.

— Ах, це ви, той середньовічний лицар із казки, який обороняв монастир? Ха, ха! То мусіла бути весела історія! Уявляю собі: Бандити за брамою, побожні й смирні та святенькі черниці моляться зі страху, ховаються по келіях, а ви з револьвером у руці обороняєте їх. Прямо середньовічний лицар! Хі, хі! Тільки шкода, що ви для цілоти цієї історії не влюбилися в яку сестру! Але ні, ні! Ви молодий, пристійний хлопчисько не могли б любити черниці! Занадто побожні й святі жінки надто скучні! Чи не так?

Я глянув на одну сестру то на другу, порівняв трагічно поважне привяле й сумовите лице Тані зі свіженьким рожевим, розсміяним личком Олі, і мені дійсно хотілося сказати, що надто святі жінки не такі милі як легкодушні грішниці.

Оля, це була одна з тих дівчаток, яких так багато в надморському місті Одесі. Це була дівчина, яка, як мені в першій хвилині здавалось, не була нічим більше тільки тілом, прекрасним, змисловим, молодим тілом, клубком змислів усе голодних, спрагнених, жадібних переживань.

Оля, здавалось мені, це безжурна легкодушна танцюристка, що знає світ, людей, приймає життя просто, звичайно, не знаючи ні трагічних питань, сумнівів, душевних мук, не переживаючи глибоко ні справ етики, ні релігії, ні політики, ні кохання...

Від першої хвилини Оля вносила зі собою атмосферу погоди, радості, свободи, і я відітхнув, що з її приходом мої розмови з Танею про всякі філософічні, метафізичні та всякі інші «ічні» справи закінчились.

Я повеселішав, став жартувати.

— Деж ти була так допізна? — питала поважно, затурбовано панна Таня.

— Де я була? А деж може бути така ледащиця, як я? Я була в винарні, пила вино з одним милим, симпатичним монархістом, якого ще не встигли більшовики розстріляти... Він утік зі села до Одеси, привіз зі собою багато дорогоцінностей; ось глянь, яку чудову брансолетку він мені подарував.

Показувала брансолетку й чванилась як то той монархіст кохає її. Все це оповідала з якоюсь діточою безсоромністю, наївністю, мовби пити вино з мужчинами, любити їх, приймати від них подарунки, то найзвичайніша річ у світі.

— Як бачу, вам весело живеться, панно Олю...

Оля іронічно всміхнулась, наче б сама кпила собі зі способу свого життя.

— О, дуже весело! А як же жити? Ах, життя таке коротке, молодість так скоро минає, що було б не розумно не забавитись трішки... Не піду ж я в монастир відмолювати гріхи, яких не поповнила — так як моя сестра. Пане старшино, чому ви так дивно дивитесь на мене? Чи випадково ви не один із тих моралістів, що побачивши дівчину, яка трішки пожартує, посміється, покохає кого, та випе чарку, то зараз починають моралізаторські проповіді, як піп на казальниці? Може зачнете нарікати на упадок моральності? Знаємо тих апостолів моральності, що все проповідують мораль, чесноту, а коло ближнього, що гине з голоду, паде на дно, життя щоб рятуватися від голодової смерті — переходять байдуже, і самі женуть ціле життя за власним щастям... Ах, говорити хороші слова то кожний уміє...

— Ні, я зовсім не з тих моралізуючих апостолів...

— Ви певно думаєте, що я собі така продажна з вулиці? Ні, ні! На вулиці я не була й не буду. Я собі танцюю в кабареті, заробляю ось цими моїми ніжками (Оля показала гарненькі ніжки й помахала ними так зручно, мов би танцювала) на шматок хліба... Але як трапиться гарний, милий хлопчисько, то чому не забавитись із ним, не випити вина, як от сьогодні? Не будуж я жити тільки так, щоби лиш заслугувати на царство небесне...

— Олю, може б ти отямилась! Цей пан перший раз у житті бачить тебе... просила Таня.

— Ну так щож? Я сьогодні трішки п'янька, ох п'янька! Шампанське вино було чудове! Яким чудом той монархіст дістав при більшовицькій владі шампана? Пане старшино, чи ви осуджуєте мене? Смієтеся з мене? Ні, не смієтеся! Я більше нещаслива ніж вам здається! Не всі, що бавляться, жартують, пють — є щасливі!

Я не знав що відповісти. У словах цієї чарівної дівчини було щось, що оголомшувало мене самого як вино. Рожевість її уст, усміхи, погляди Олі ділали як шампан. Оля й шампан — то гармонізувало зі собою як пісня й музика...

В одну мить вся моя увага відвернулася від Тані й була прикована до її молодшої сестри... Чарівна грішниця перемогла святу, побожну, чесну, але підстарілу Таню.

Для чемности я час до часу кинув у розмові якесь слово і до Тані, але в дійсності цілий вечір я думав лиш про Олю, любувався лиш Олею...

Це ще більше оживило Олю. Вона оповідала превеселі пригоди з нічного життя Одеси, передімною розкрився грішний, але цікавий світ, буйний, різнобарвний, багатий, повний краси, трагізму, бруду — всього, чим цікаве життя...

Оля очарувала мене.

Щоби їй подобатись, я достроївся до її гумору, жартував, оповідав свої воєнні й любовні пригоди. Хоч тих пригод у мене було не багато, я намагався витворити собі опінію неабиякого бувальця й Дон Жуана...

Тетяна наче не пізнавала мене, дивилась на мене здивовано, перестрашено, засоромлено, а в кінці сказала:

— Дивіться! Я думала, що він скромний, святий, а він такий як Оля...

Оля подала мені маленьку ручку.

— Ха, ха! Ви такий як я? Так будемо друзями...

Я був щасливий, і ніжно поцілував руку Олі...

Вечір минув як стріла.

Другого дня вечором я ішов з Олею до каварні.

Була темна, глуха ніч. Ми з Олею опинилися на якійсь площі, минули її, і розмовляючи весело, ввійшли в безлюдний, невеличкий парк. Ніч була холодна, отже в парку не було нікого, тільки денедє мигнула в світлі ламп сіра постать якого волоцюги. Було майже тихо, тільки здалека долітав глухий гомін засипляючого міста.

Нагло десь із передмістя долетів до парку глухий відгомін стрілів. Одна сальва, друга...

— Що це за стріли?

— Не знаю! Може погоня за бандитами, яких тепер в Одесі безліч. Ходім скоро. Я боюсь! У цім парку також небезпечно.

— Я маю револьвер.

— А може це стріляють на подвірю чрезвычайки. Щовечора виводять кількох контрреволюціонерів під мур...

Ми мовчали.

— Бах! Бах... бах! — котився знову гомін стрілянини...

— Так, це з тієї дільниці, де є чрезвычайка!

— Говорять, що тепер там кипить робота, бо більшовики ліквідують останки денікінських прихильників, які не встигли втекти до Болгарії... Не стало кораблів, і їх заскочили більшовики...

— І до галичан вони забираються щораз міцніше...

Хвилину ми знову йшли мовчки. Аж коли повторились стріли серед нічної тишини, я усвідомив собі, що я кожної хвилини можу також опинитись в руках чекістів, бо от учора арештували отамана Воробця, передучора сотника Горюка, а завтра може мене.

Свідомість непевного завтра, почуття небезпеки настроїло мене так, що мені хотілось забути весь світ, втопити в вині журбу, випити з чаші небезпечного воєнного життя хоч краплину вина розкоші, бо отрути, полину пили ми в ту пору аж забагато, і життя щоднини змінялося в муку, очікування смерти було танком над могилою.

— Так, треба пережити з тією чудовою дівчиною хоч один гарний вечір, хоч любов таку коротеньку як

воєнна пісня... думав я — бо завтра може мій труп викинуть у Чорне море, так як трупи товаришів, а може вивезуть на Сибір.

Заслуханий у відгуки далеких стрілів, я почав шептати Олі на вушко, яка то вона мила, люба і якто дивно, що лиш побачивши її, я встиг покохати.

— Ви тоже хороший мальчик, але не говоріть мені, що ви вже мене кохаєте. Ха, ха! Коханья? Ви вірите в любов? Як так, то ви справді ще мальчик.

Оля засміялася дивною усмішкою, яка вперше зрадила мені, що в її душі окрім легкодушного прагнення розкоші, забави, є якась струна смутку, жалю, що все минає, що любов — лиш хвилиний шал.

— Я також колись вірила в любов, а тепер!? Ах!

Ми опинились на широкій, майже безлюдній вулиці.

— Відколи більшовики в місті, мешканці не виходять з домів — бачите, як безлюдно! — шепнула Оля.

Нагло у світлі лампи я побачив знане мені добре авто чрезвычайки! На тім авті знак серпа й молота був такий надмірно великий, що по нім можна було пізнати те авто здалека... тимбільше, що його відрізняли ще й закратовані вікна...

Авто мало, видно, звертати в бічну вулицю, але на перехресті саме переїжджав трамвай, який спинився на стації. Пасажири, хоч і не численні, висідали з трамвая, переходили вулицею, і тому автомобіль чрезвычайки задержався біля нас. Мороз пройшов мені по цілім тілі, та всеж я з цікавістю глянув у вікно авта. Зпоза крат хтось махав до мене рукою.

— Хто це? думав я.

Коли вже авто рушало, хтось крикнув з автомобіля:

— То я, Паньчак! Працавай!

Авто помчало.

— Мого заступника арештували! — мигнула мені думка — це за участь у битві з більшовицькою бандою в Баштаничах! Мене жде те саме!

Стиснувши нервово руку Олі в своїй долоні, я пішов далі, рішений зєднати собі серце тієї танцюристки якнайшвидше, бо завтра, може й мене повезуть автом за

Паньчаком. Дехто з комунізуючих старшин нашої армії знав, що з моєї ініціативи виїхав недавно один хорунжий, переговорювати за Бірзулю з відділами повстанців Тютюника, якого загони наближались на схід і ширили паніку між комуністами. Я знав, що ті самі старшини знають, що я був з Паньчаком підчас битви в Баштаничах... Ходили слухи, що це з моєї намови майже щонаочі з наших кватир утікав хтось до повстанців Павленка...

Ось тому я був доволі схвильований, коли входив до каварні «Одеса», де бувало багато комуністів, агентів Ч. К. і шпіонів.

Я розглянувся по каварні. В однім кутику сидів колишній багатий дідич Обручев, у домі якого я свого часу квартирував. Він пізнав мене, всміхнувся і знаючи, що я «Петлюривець», вдавав, що мене не бачить і не знає. Під вікном сиділо двох бувших українських старшин; переодягнені в робітничі вбрання, вони крились перед більшовиками, і не пізнавши мене, злякались мого цікавого погляду та зникли з каварні. Брат брата боявся, всі не довіряли всім.

В третім кутку салі сидів старшина загону повстанців Павленка. Він прибув з лісів аж за Вапняркою для тайних переговорів з галицькими військами, які мали намір опанувати Одесу на випадок відвороту більшовиків. Цей старшина знав мене з тих часів, як ми обидва були в коші С. С. і тому тепер моргнув до мене таємничо, й сів біля якихсь двох незнаних типів. Час до часу він усміхався до мене, сумовито хитав головою, наче говорив без слів: «Гай, гай! Таке то діється в Україні! Колись, 1919 року було інакше за уряду У. Н. Р.»

Найбільше місця в каварні займали більшовицькі старшини, комісарі, команданти частин міліції тощо. Ми з Олею почали приглядатися тим типам. Щось дивне було в тих пролетарських достойниках. Хоч вони були часто одягнені убого, були брудні, не миті, не голені, то всеж від тих полковників, генералів буржуазної денікінської армії, яких я не давно оглядав у цій самій каварні перед утечею Денікіна за море, ці комуністи

різнилися хіба тим, що були брудніші, менше культурні. І ці й тамті розкидували гроші як полу, і ці й тамті пили вино як воду; і ці й тамті приводили з собою до каварні тих самих продажних жінок і платили їм казковій суми; і ці й тамті дивилися бундючно, з погордою на тих бідніших гостей, що не мали за що «погулять», і вдоволялись «чорною кавою».

Між червоними командірами увихалися різні дівчатка, між якими найбільше уваги звертала на себе гарна грузинка. Вона пила вино, співала кавказькі пісні, танцювала лезгінку, й своєю красою та кокетливістю чарувала всіх комісарів і командірів. Кожний з них намагався чимнебудь подобатися їй, зєднати її серце вином, солодощами, обіцянками. Старшини нижчі рангою, бідніші поглядали зі заздрістю на своїх начальників, яких портфель повніший, і вони можуть бути певніші, що здобудуть серце грузинки. Грузинка ігнорувала бідаків, і всміхалася до кожного командіра тим сердечніше, чим вища була його місячна платня.

— Зівсім як за царя! Хто має гроші той має успіх — яка різниця між комуністами й монархістами — говорила Оля — я бавилась у цій каварні за Денікіна, і більшовики різняться від своїх ворогів лиш тим, що їх забави більш дикі, грубі...

— Ви не любите комуністів?

— За що їх любити? Всі дрянъ, білі й червоні, але ці червоні гидкіші тим, що брешуть більше, бо голосять одно, а роблять друге. Говорять про щастя пролетарів, а коли б я була голодна, то кожний з ось цих самих комісарів і не глянув би на мене... А вас, здається комуністи не люблять! Будьте щирі! Не бійтеся мене! Ви мені чомусь відразу подобалися; якби вам що грозило, то я готова вам і допомгти. Сестра оповідала мені, що за ваш виступ у Баштаничах ви наробили собі ворогів. За часів Денікіна я переховувала кількох українців...

У словах Олі була дивна щирість, отвертість, і я зрозумів, що цій дівчині можна довіряти й не критися зі своїми тайнами.

І я, пючи з Олею вино, не знав, чи п'янію від вина чи від чару тієї красуні.

Заграла музика. Якийсь молодий бундючний червоний командір, який довго й нахабно приглядався Олі, тепер підійшов до неї й просив до танку. Оля відмовилась танцювати з ним, і зараз же сама звернулася до мене:

— Мій мальчику! Я сьогодні хочу танцювати з тобою, бо ти очень нравішся.

Я ніколи в житті не танцював у каварні, але тоді, запрошений до танку Олею, я не міг відмовитись, ні, я не хотів відмовитись, бо танцювати з тією красунею — мені здавалось великим щастям.

Що це був за танок — я не всилі оповісти, так як ніхто не всилі змалювати чар пісні, музики чи насолоду, яку дає найкоштовніше вино. Аж у танку я пізнав, відчув, скільки принади криє в собі та молоденька грішниця. Здається, Оля, тільки в танку була справді собою, тільки в танку, під звуки орхестри розцвітала її справжня істота. Лице її набирало виразу змислової розмріяности, напів замкнені очі ставали тужливі, наче шукали щастя, розкоші, розхилені уста мов просили цілунку, груди її, що тремтіли біля моїх грудей оп'янювали мене більше як музика, танок.

— Красо жіноча! Тобі одній належитья пісня і поклін! — співала моя душа.

Краса й принада тіла жінки промовляє до нас голосніше німою мовою інстинктів життя ніж краса душі; в красі тіла є тріумф самого життя, і я, танцюючи з Олею, чомусь подумав:

— Що варта всі чесноти духа Тані супроти краси грішної Олі?

Того вечора, того танку я не забуду ніколи. Танцювати з такою вакханкою як Оля і бути свідомим, що може зараз, може за хвилину прийдуть агенти Ч. К. й арештують мене та розстріляють, це було справді неабияк мило й розкішно. Хвилинами, нагадавши собі, що Паньчак у в'язниці і що те саме жде мене, я мав почуття, що танцюю з Олею на краю могили, танцюю чарівне, солодке танго...

Публика була очарована нашим танком, зірвалися буйні оплески. Я не зважав на оплески й обнявши Олю в танку, шептав їй як у сні.

— Оля! Ти чарівна! Я не знав, що Таня має таку чудову сестру. Олю, за вашу прихильність, любов, я готов офірувати все...

— Це хвилевий настрій, вплив музики, вина. Ах, чи один мені обіцював усі скарби світа коли грала музика, а потім — усе розвіялось як сон. У житті все минає як сон; саме життя сон, — а я в сні не вірю й твоїм словам ні.

— У щож ти віриш?

— В музику, вино, в розкіш кохання...

— І цього тобі досить до щастя?

— Щастя? Ах, що таке щастя? — Щастя, це забуття на хвилину, що ми нещасливі ціле життя...

На лиці Олі знову явився якийсь болючий, трагічний усміх.

— Вона нещаслива! Вона тільки шукає забуття в вині, в музиці, в коханні.

— Олю! Чи ти віриш, що я кохаю тебе?

— Ха, ха! Побачив, і вже кохає; знаємо те кохання!

— Ти ніколи не кохала щиро, глибоко?

— Колись кохала. Але ті, що найглибше кохають, потім найменше вірять в кохання... Найбільші ідеалісти романтики стають крайніми циніками, скептиками... Я вже не вірю в любов від тоді... Ну, не треба згадувати! Навіщо? Ти один з тих мужчин, яких я прагну, от і все. Якщо я й тобі подобалася, проживемо разом якийсь епізод, і розійдемося...

— Скажи, Олю! А ти не тужиш за справжнім, великим коханням? Ти така вродлива, що не один бажав би назвати тебе дружиною...

— Ти один з тих, що хочуть витягати мене з болота? Знаю тих спасителів! Мене вже спасало трьох мужчин, обіщували женитись, обіщували золоті гори доки не добились свого, а потім і слух за ними пропав! Лишили мене й шукали багатих... Те саме було з моєю сестрою.

Вона не докінчила тих слів, як нагло двері відчинилися й до каварні ввійшов новий гість. Він був у гумовім

плаці, з револьвером при боці Зразу цей гість не звернув на мене уваги, сів за столиком, і аж тоді почав приглядатись ближче тим парам, що танцювали...

Підчас танку я наближався до його столика й тоді я завважив, що обличчя того гостя мені знайоме.

— Хто він?

Я глянув на нього ще раз, наші погляди стрінулися... Гісьнь усміхнувся таємничо й вдавав, що читає газети.

Я пригадав собі хто він. Це командант тієї бавдитської ватаги червоних партизанів, яких ми розбили в Баштаничах! Це до нього я стріляв з револьвера, коли він утікав!

Я не міг далі танцювати. Ми сіли з Олею за стіл.

Таємничий гість устав, підійшов до буфету наче купувати щось, потім вертаючи, пильно глянув на мене...

— Він пізнав мене! — думав я. Нічого дивного! Там у монастирі я довго тримав револьвер звернений проти нього, і він, сподіючись смерти, мусів добре приглянутись мені! О, так! Обличчя людини, яка стріляє до тебе — тямиться до смерти!

Я відчув тепер цілою своєю істотою: В Одесі я не можу бути безпечний! Цеж ось цей »гість« казав арештувати Паньчака за те, що ми не дозволили грабити монастиря. Як мені втечи з каварні?

Оля завважила моє збентеження; і коли я вияснив їй причину, вона схвилювалась більше ніж я.

— Ані хвилини не жди! Він колишній командант повстанчої банди, тепер аґент чрезвычайки! Зветься Хомов! За царської влади був жандармом і катував революціонерів, гнав на Сибір! Нині фанатичний комуніст! Його боїться ціла Одеса! Втікай сам! Я остану! Якби ми виходили разом, він завважить! А так, ти виходи наче до буфету, чи де, вдавай, що щось купуєш... і втікай ось туди, там задні двері... Бачиш? Він встав, пішов у правий кут салі до своїх товаришів! Не звертає на нас уваги!

— Але ж я хотів бути нині з тобою...

— Дай свою адресу...

— Пуґачівська 23.

— Не оглядається! Щось говорить з тими, що грають в карти!

— Прощай! Жду на тебе!

— Я вхопив з вішальні плащ, заплатив за вино і в одну мить зник із каварні!

За хвилину я ждав у своїм помешканні на Олю. Ждав у якімсь дивнім тремтінні, не знаю, чи з остраху, чи з надії й радости, що Оля, чарівна Оля буде в моїх обіймах.

І вона прийшла. Я схопив її в обійми. Вона шептала:

— Будь спокійний! За хвилину, як ти вийшов, Хомов почав суперечку з товаришами, за ту грузинку! Він був п'яний! Зі сварки повстала бійка, страшна бійка на ножі, шклянки, револьвери! Хомов дістав фляшкою по голові, Кров залила йому очі, лице. Грузинку хтось ранив ножем. Я скористала з того, і вийшла з каварні!

Я прожив чарівну ніч кохання, ніч, коли я дивився в ясні очі Олі й жахливі очі смерти.

Вранці при спільнім сніданку Оля щебетала так весело й безжурно, але за її веселістю я знову вичув якусь струну скритого смутку й трагізму. Веселість Олі здавалась мені чомусь вимушеною наче б вона родилася з героїчної перемоги над укритим болем... Вона вживала навіть цинічних слів, брутальних, але я зрозумів, що її цинізм то якась помста колись чистої шляхотної душі на житті, що розтоптало всі її молодечі мрії, ілюзії. Мені пригадалися її слова, що циніки то колишні ідеалісти. Навіть у кутиках її уст я відкрив якусь трагічну риску...

Мені чомусь стало сумно, що вона хоч така кохана, любя, не може здійснити всіх моїх молодечих мрій, не може дарувати мені справжнього великого кохання, яке тривало б по гріб і якого я прагнув... не може, бо вона, ах чи одного вона любила й чи одного полюбить?

Хіба ж жінка, яка щойно познайомилася зі мною й сьогодні вже в моїй кімнаті, здібна до великої, вірної любови? Метелик, то і все... Я лиш епізод великої комедії її життя...

— Чому ти такий сумний? — питала вона тихо, погладивши мене по голові...

Я взяв її за руку, яка була така малесенька, що нагадувала лапку малої пташки.

— Ні, ні, я не смутний, я дуже щасливий з тобою!

— Ах, говориш не щиро! Я це відчуваю! Ти думаєш про те, що я не є такою жінкою, яка може стати твоїм великим щастям. Ти ще дурненький, наївний, віриш у щастя...

— Яка вона вдумчива і як вгадує кожну думку, яка в неї інтуїція, — подумав я.

— Ну, не роби трагічних мін! Не люблю трагічних людей. Я знаю, що я не дарую тобі щастя, бо на це треба, щоб я сама була щаслива... Ха, ха! Смішно, що і я починаю впадати в трагічний тон!

— І в цій душі криється якийсь біль, як і в кожній душі. Так, кожна душа має свої терпіння й кожне серце ранене — думав я...

— Чого ж тобі треба ще до щастя? Мавш красу, молодість.

— Красу, яку показую на сцені кабарету ради шматка хліба, молодість, якою торгую...

— Чого ж ти бажала б?

— Ах, хлопчику! Ти повинен був учитись на попа й при сповіді випитувати грішних дівчат про тайни їхніх сердець! Ти краще скажи, чого ти посумнів?

Я не сказав їй найглибшої причини мого смутку й відповів:

— Не можна бути веселим, коли може саме тепер розстрілюють мого товариша, а я не можу нічого порадити... Але ні, ні, то неможливе; я був би нікчемний, якби тепер насолоджувався коханням, шукав свого щастя, а навіть не пробував рятувати Паньчака!

— Щож ти можеш вдіяти? Ти навіть не повинен виходити з дому, щоби не наткнутися на Хомова!

— Ні, Олю! Най діється що хоче, я мушу йти до міста й щось робити! Мені впав на думку один плян. Пращай!

— Я піду з тобою. Відведи мене до дому!

Я відпровадив її під дім де вона жила з сестрою.

Попрацавши Олю, я пішов до дому виздоровців Ч. У. Г. А. В цім домі кватирував мій колишній шкільний товариш Федюк.

Поручник Федюк колись у гімназії, начитавшись соціялістичних брошур, став соціялістом. У галицькій армії він був незамітним старшиною в обозі. Як соціяліст, ще не перейшовши Збруча, вже проповідував ідею союзу з московськими комуністами. Коли половина нашої армії вимерла на тиф, Федюк став фанатичним прихильником більшовиків. Коли ж галицька армія справді злучилася з більшовиками, Федюк нагло вплив на поверхню життя, і став головним комісарем для політичної пропаганди. Дехто говорив, що на цей шлях штовхнула його амбіція, жадаба влади, впливів, значіння без огляду на те, якими засобами він мав досягнути мету.

Все це я знав, але знав і те, що лиш він міг вирвати Паньчака з кігтів чекістів, а саме ось чому: В перших днях нашого союзу з більшовиками, комісар Федюк, який за час війни зжився з націоналістично настроєними старшинами, мав між ними приятелів, знав, що вони не вороги пролетарів, лиш бачать спасення українських надодніх мас у національнім, а не комуністичнім русі. Тому, хоч Федюк сам був комуністом, не міг цілковито зірвати з минувшиною й зразу дивився крізь пальці на контрреволюційні прогріхи своїх товаришів. Федюк був фанатиком більшовиком, але минушина так лучила його зі мною, що хоч ми були в більшовицькім війську, я мав відвагу лаяти в його присутності більшовиків, сміятися з комунізму. Федюк слухаючи, завжди підміхався таємничо.

— Нехай, нехай! Говори собі! Я тебе добре розумію! Петлюрівщина задовго була змістом твоєї душі, тому ти, як й інші старшини, не можете за кілька тижнів відразу стати комуністами! Я знаю! Вся галицька армія лиш зверху червона, а в душі аж смердить націоналізмом і чекає лиш нагоди, коли зможе пхнути ніж у спину революції. Але прийде час і ви зрозумієте, що наше одинокє спасення — світова комуністична революція!

— Так, легко наказом змінити тризуб на зірку, але душі не зміните...

— Змінимо помаленьку!

І Федюк звичайно подавав мені якусь комуністичну брошуру чи газету. Я читав ту літературу, глузуючи з неї.

— Федюк! Ви проповідуєте, що всі мають бути рівні, а чому ж ти береш більшу платню як стрільці, і не хочеш мешкати разом зі стрільцями в брудній касарні?

— А, це все хвилеве! Капіталістичний лад ще не переможений.

— А чому ж не перемагаєш його передусім у своїй душі, у власнім житті, тільки терором заганяєш других до комуністичного ладу, а сам не йдеш до нього. От я все бачу тебе з буржуазною панною, дочкою дідича, а чому не женишся з пролетаркою? Федюк! Чому ти кажеш своєму джурі чистити тобі черевики, спати в кухні, а не чистиш черевиків сам, і не йдеш сам спати в кухні та не уступиш йому своєї спальні? Чому ти пропиваєш з грузинками в барах тисячі рублів що вечора?

— Ну, абсолютна рівність неможлива.

— Це саме говорять і капіталісти! Чому ж кажеш їх стріляти!

— Щоби замість них панували ми!

— Одна сорока з плота, друга на пліт! — сміявся я.

Такі розмови провадив я з комісарем Федюком нераз; бувало й так, що він скликав мітинг старшин, агітував, вихваляв комуністичний лад, а я, як його шкільний товариш, осмілювався до тієї міри, що дозволяв собі на такі цинічні оклики, запити в справі комунізму, що учасники мітингу аж лягали зі сміху Федюк і комунізм були висміяні, і ми всі слухачі промов трактували комунізм і наш союз з більшовиками з гумористичного боку, як смішний, дурний епізод, як примху долі.

Але це було в перших тижнях нашого союзу. Тепер я мав за собою забагато гріхів, відношення Федюка до старшин націоналістів ставало з кожним днем гірше, пропасть росла, і я не без вагання входив до дому

виздоровців із просьбою до того свого товариша зі шкільної лавки.

На коридорі я побачив Федюка між старшинами й стрільцями, які дискутували з ним про найновіші накази команди. Старшини й стрільці це були самі виздоровці, худі, вимарнілі як сухітники, у виляючих плащах, поморщених у дезенфекційних пральнях.

Федюк привітався зі мною холодно, без слова, і довший час наче не звертав уваги на мене. Аж по деякім часі він озвався, дивлячись на мою шапку.

— Щож, друже! Бачу, що й ти не виконав наказу про усунення тризубів!

— Ні, я хотів би поговорити з тобою в важній справі, але не про тризуби!

— Прошу до канцелярії.

В канцелярії я оповів йому за чим приходжу й закінчив розмову тими словами:

— Ти один можеш урятувати Паньчака; якщо в тебе остала хоч іскра національного почуття, сумління, рятуй його!

Федюк сидів напроти мене довший час мовчки, покурював папіроса, бубнив пальцями по столі й вперто вдивлявся в моє обличчя наче хотів з нього вчитати щось більше ніж я сказав йому.

— Ну, що ти скажеш на те? — Його можуть розстріляти! Більшовики не жартують.

Федюк пустив із папіроса величезний клуб диму, дмухнув на нього й холодно, гордо, наче любуючись своєю владою, своїми словами, відповів:

— Паньчак також не жартував із більшовиками. Тямиш, що було під Києвом? Казав розстріляти двох комуністів!

— То були шпіони! Шпіонів розстрілює кожна армія.

— Все одно. А тепер він арештований за те, що замість боротися в Баштаничах із контрреволюціонерами, куркулями, він, здається, напав на червоних партизанів і кількох вистріляв... Я не знаю, як воно було, чи він там був, але є підозріння, і його арештували для слідства. Товариш Хомов твердить, що Паньчак був

у Баштаничах... а з ним ще якийсь старшина... Як Паньчак не винен, звільнять...

Федюк пильно вдивлявся в мої очі, наче хотів заглянути в душу. Я ніяк не міг зрозуміти, чи він знає, що я був у Баштаничах, чи ні. Здається не знає, бо інакше...

Я видержав допитливий, інквізиторський погляд комісаря, і вдаючи спокійного, питав:

— Товаришу! Невже ж ти це говориш? Ти? Шкільний товариш Паньчака, і мій? Чи забув як ми з тобою ішли із жовтосинім прапором на...

— Лиши сентименти! Я комуніст! Кожного ворога комунізму я винищуватиму безпощадно!

— Звідки ти знаєш, що Паньчак ворог комунізму? Він сам пролетар, син робітника, галицький радикал, алеж як бандити напали на монастир... то він обороняв.

Ці слова вирвалися мені без потреби не свідомо з уст, бо на хвилину Федюк видавався мені шкільним товаришем, якого я не раз у школі частував хлібом з маслом, помагав йому в науці, давав відписувати задачі. На хвилину я забув, що він комісар.

Федюк підсміхнувся під обстриженим вусом і погладив свою свіжо голену бороду.

— Звідки ти знаєш, як то було в Баштаничах?

— Я чув... оповідають... було в газетах.

— Гм!

Знову холодний усміх.

— То на твою думку Паньчак поступив слушно? Як революціонери йдуть до монастиря щоби розігнати гніздо забобону й отуманювання народу, то товаришу — їх треба вистріляти? Товаришу! Ми коротко говоримо зі собою, але ми, ми розуміємося? Ми могли б собі більше сказати, але покищо може завчасно... Я не хочу мішатись до твоїх справ... Хай це робить хто інший, а не я, твій сусід і товариш зі школи. Тільки раджу тобі: Як не хочеш піти слідами Паньчака, — май розум! Не йди проти течії! Можеш втопитись!

Я зрозумів, що всі мої просьби підуть на марно, і мені тепер треба було якнайскорше розпрощатися з тим фанатичним апостолом комунізму.

Без слова, не подавши навіть Федюкові руки, я вийшов з кімнати. Йдучи по сходах, я пригадав собі часи, коли Федюк, Паньчак і я сиділи разом у шкільній лавці. Паньчак, син священника, красунь, божище всіх гімназисток, здібний, все найкращий ученик. Федюк, син шевця, все бідний, невродливий, чомусь погорджуваний всіми товаришами, все закоханий у якусь багату панну, і все висміяний нею, злегковажний. Він стає щораз більше понурий, замкнений в собі, щораз більше ненавидить, хоч і без причин, Паньчака. Якось глуха особиста ненависть сплітається тепер з ненавистю до Паньчака, як до політичного ворога. Чув я, що в австрійській армії Паньчак був старшиною, Федюк рядовиком і Паньчак начеб то ігнорував його, легковажив, чи навіть раз покарав за непослух. Ах, як то в житті особисті справи сплітаються з суспільними. Тепер Федюк пан життя і смерті Паньчака!

Йдучи до дому Олі, я усвідомив собі, що й моє положення безвихідне. Те, що я був командантом сотні в Баштаничах, не є тайною! Федюк тільки догадується, але Хомов може стрінути мене в друге! Може навіть Паньчак під тортурами видасть мене? Хто зна, до чого здібна тортурована людина? Найбільші герої ламаються на душі!

Що діяти? Втікати? Куди? Як? В мене нема документів для виїзду з Одеси! Зрештою всюди в Україні більшовики. Ховатися в Одесі всеж найкраще; у великім місті найти мене не легко.

Тут криються десятки українців, старшин по домах місцевих патріотів і їх не знаходять! Мій один знайомий ночував двадцять ночей в одеськім цвинтарі, в гробівці одного колишнього бурмістра Одеси і там його ніхто не викрив. Другий мій товариш Паліїв замішався за містом між робітників і крився між ними, третій став помічником гицля, ловив по місті собак, і так відвернув від себе увагу комуністів, бо гицля всі вважали пролетарем

й обов'язково прихильником комунізму. Чув я, що гицлі хотіли навіть вибрати його до якоїсь ради, бо був грамотний. Коли б в Одесі не було Хомова, то скритися мені було б легко! Тільки Хомов знає напевно, що я був у Баштаничах, і тільки він є головним свідком проти Паньчака! Як би Хомова не стало, може зі слідства проти Паньчака нічого не вийшло б? Але як позбутися Хомова? Убити його! — мигнула мені думка — убити? Як? Кожної хвилини мене арештує Хомов і мені кінець. Кінець? Я хочу жити! Жити! Я молодий, мене кохає чудова дівчина, а він що? Гидота! Черв! Бувший жандарм, кат! Убити! Або він мене, або я його! Я його! Убити!

Страшне рішення запало. Вбити!

Життя повне контрастів і змін.

Ще під домом Олі, на сходах я обдумував плян убивства чекіста, майже уявляв собі як я убую його...

Ввійшовши до кімнати, я в одну мить мусів потрапити у веселий настрій, забути зловіщі думки, страх, тривогу, лють.

Вже на порозі побачив я, що панна Татяна стоїть перед зеркалом і фарбує свої привялі, навіть дещо посинілі губи.

Бачити вчорашню монахиню, як вона хоче надати своїм устам при помочі карміну більше привабливості, свіжості, — ні, то такий смішний вид, що я в одну мить забув про Федюка, Паньчака, Хомова, і сердечно, добродушно розсміявся.

— Панно Татяно! Що я бачу? Кому ви так хочете подобатися? Хто цілуватиме ці рожеві устонька? — питав я, сміючись...

— Ви смієтесь? Фе! Ви не добрі! Що в тім смішного? Сідайте! Бачите, світ, життя, місто, починають хапати мене в свій вир.

— Справді?...

— Як бачите! Життя вабить мене... Може під впливом Олі я починаю прагнути товариства, забави... Ми сьогодні вибираємося до каварні, і я трішки нафарбувала собі уста...

— Дуже мене то тішить! Я вам завжди казав, що світ не такий злий ні поганий, треба лиш любити його, наблизитись до нього...

— О, ми вже наближаємося! По обіді йду до кіна на якусь сумну драму «Любов бідної робітниці». Може б так і ви...

Дивилась на мене поглядом, в яким дивно перехрещувались давня її чернеча скромність, соромливість, несмілива кокетливість старої панни, яка прагне подобатись, але не вірить у свій чар, тому стає смішна. Вона навіть перехилила головку якомсь так кокетливо, наче вабила мене, обіцувала якісь дари, які, хто зна, чи я згоджуся прийняти від неї...

Я, очевидно, заявив, що піду з нею до кіна з найбільшою приємністю, і що для мене нема більшого щастя, як товаришити її куди вона схоче і скільки схоче. Але на дні душі мені було жаль, що не бачу Олі, тому згодом запитав я, наче байдуже:

— А де ваша сестричка?

— Ви стужились за нею?

— Ах, я не стужився! Питаю тому, що не бачу її дома.

— Вона пішла на пробу танку. Здається останній раз. В газетах є новинка, що кабарет буде закритий. Оля втратить останній кусок хліба...

— З чого ж вона житиме тепер?

— Бог знає — зідхнула Таня. Вам жаль Олі? Не журіться, ми якомсь дамо собі раду. Вона до всього привикла, мої вимоги не великі, до життя мені так мало треба.

— Мало вам треба до щастя? Словом, ви щасливі — сказав я от-так, щоби щонебудь сказати.

— Чи я щаслива? О, я була б щаслива, але, бачите, все людині чогось бракує...

— Чого ж це вам так бракує? — спитав я знову, думаючи, чому то Оля врешті не приходить.

— Чого? О, ні, ні, не скажу! Ви мужчини такі злі; так злобно пояснюєте собі все!... Ви, думаю, не з тих, поганих; мені нераз здається, що тільки з вами я могла

би бути щира, отверта... Але ні, ні! Чого я попадаю в бабські сентименти? Виж супроти мене все такий нещирий, байдужий, наче незапримічаєте мене...

— Алеж панно Таню! Помиляєтесь.

Ні, ні, не помиляюся! Для Олі ви маєте більше серця як для мене?

— Навіщо вам чийсь серце? Тепер така доба, що серце втратило на ціні. Треба мати в грудях камінь не серце. Революція.

— Коли бачите, саме в таку тверду, жорстоку добу часом серце найбільше прагне. Ну, не всміхайтесь! Мій Боже, які ви! З Олі ви так не підсміхаєтесь.

— До Олі я відношусь так як до вас...

— Це вже пора йти до кіна! Ідемо?

Одягалась з поспіхом, нервово, хвилюючись. Видно, раділа, що по літах монастирської нудьги, вона буде в кіні і то — зі мною.

В кіні виставляли якусь сентиментальну, дурновату агітаційну пєсу про кохання робітниці до багатія. Таня, яка по довгих літах життя в монастирі вперше бачила фільму, була просто в екстазі. Вона зідхала, охала, вкінці втерла слозу. Я аж тоді глянув знову на екран, щоби зрозуміти чого Таня плаче. Це при кінці «драми» молоденька робітниця, очевидно обдерта, боса, топилася тому, що багатій, якого вона любила, проганяє її зі свого дому... бо хоче женитися з багатю.

На павзі Таня, плачучи, озвалася:

— Які ви безсердечні! Ви дивились на трагедію тієї робітниці і навіть не зідхнули!

— Було б смішно, якби старшина революційної армії плакав над тією дурницею!

— А всеж, оглянувши таку пєсу, ви мусите признати, що багаті дуже злі, несправедливі, й що то зовсім не дивно, що робітники тепер так ненавидять їх.

— Кожна жінка, це велика дитина — подума я.

В останній дії агітаційної драми, бідну робітницю, героїню драми, яка топилася, витягнув з ріки за ногу робітник і революціонер Степан; вона полюбила його,

забула багатія і як вибухла революція, ця утопленниця машерувала на чолі походу з червоним прапором... Потім Степан оженився з тією робітницею, і їхній син називався Ленінець, дочка Революціонерка...

Ми виходили з салі.

Обридлива примітивність фільми просто обурювала мене, Таня не могла нахвалитись вистави.

— Яке життя дивне! Ось ви і я ненавидимо більшовиків, вважаємо їх бандитами, а поруч нас на світі живуть люди, які гльорифікують комуністів, бачуть у них борців за велику ідею, пишуть про них драми як про героїв... Той революціонер Степан і та робітниця такі милі, симпатичні, ідейні. Мені їх так жаль...

— Ви готові самі стати комуністкою — сказав я, всміхаючись.

— Ні, комуністкою я не могла би бути, бо комуністи вороги церкви. Коби вони вірили в Бога! Вони ж, так як християни, бажають рівності, добра для всіх. Перші християни були теж комуністами, лише вірили в Бога...

— Старайтеся повернути комуністів на християнську віру — жартував я.

— Ах, ви мене не розумієте!

Вечором я стрінув над морем сестру Тані. Вже перші слова Олі, перша її розмова повна жартів, погоди, бистроумних помічень і молодечої радості життя привернули мені веселий настрій.

Оля була одною з тих жінок, які навіть у найбільшій горю стають над власним нещастям, і вміють сміятися, бо гордість і сила духа не дозволяє їм скаржитись і нарікати.

Тому Оля хоч і втратила працю, з якої удержувала себе й сестру, тепер сміялась, жартувала.

В моїх тодішніх клопотах в обличчі небезпеки, вона була для мене якимсь ясним променем, що освітлює темну, мрячну стежку серед нічної птьми...

Під впливом безжурности Олі, під чаром музики її слів, що гомоніли над морем як спів жайворонка, я також

почав трактувати свої життєві турботи як дрібницю; я набрав віри в мою перемогу й охоти боротися з небезпеками.

Скрившись від людських очей у сумерки вечора, ми ходили стежками густою алеєю акацій, щасливі, веселі, безжурні.

Море було спокійне, тільки часами воно озивалося тихим, понурим шумом. Коли ми виходили з між акацій на самий беріг, перед нами стелилася безконечна срібна смуга, що переливалась з невисловленими барвами, мільйонами барв...

Це місяць посріблив по морі безконечну стежку...

Праворуч, далеко-далеко бовваніли скелі високих берегів, об які вдаряло море підчас припливу, глухо гуділо, стогнало, пінилось наче бажаючи розбити береги й потім умовкало, вертаючи, втікаючи від нагих скель і наче скаржилось вітрові, що не може розбити їх.

А за нами дрімало велике місто, розкинене берегами зиркаючи мільйонами блискучих очей, вікон...

В першій хвилині я й Оля так були очаровані красою вечора, видом моря, що ми говорили тільки про те, як тут гарно, й як добре жити й ходити над морем і кохати, кохати.

Потім аж я нагадав Олі, що я говорив з Федюком про Паньчака, що я втратив надію врятувати свого товариша.

Оля стояла над самим берегом моря, довго-довго думала. Задивлена на срібну смугу, освітлену місяшним сяйвом, вона, оглянувшись, чи хто нас не підслухує шепнула:

— Отже з Паньчаком справа безнадійна! Його розстріляють... за те, що боровив монастир і мою сестру...

— Твоя сестра повинна б мені бути вдячна...

— Маю вражіння, що її вдячність переходить межі і змінється в любов до тебе... Але тепер не пора про це говорити. Важніше те, що й ти тепер у поважній небезпеці! Ти не смієш ходити в день по місті! Тихо,

бо хтось надходить... Так, міліціонер з крісом на плечі...

Міліціонер глигнув на нас, кашлянув голосно й пішов далі.

— Ти мушиш переодягнутися в цивільне, бо на галицьких військових більшовики дивляться щораз то кривішим оком...

— А все одно зловлять. Скорше чи пізніше!

— Алеж чому так чорно задивляється на справу? Чрезвичайка має тисячі справ і безліч ворогів. Якийсь час шукатимуть тебе, а як не найдуть, то забудуть, бо матимуть інші клопоти, Думаєш, що вони думають лиш про те, щоби арештувати мого хлопчика? Ти мушиш бути обережний! Тебе було б шкода! Ти милий хлопчисько; я починаю щораз більше тебе любити. Не хочу щоби прокляті комуністи забрали тебе!

Я цілував руки Олі. В ту хвилину я любив її безмежно.

— Я не раз думаю, чому ти так ненавидиш комуністів, і то більше ніж твоя сестра, бувша монахиня? Таж більшовики боряться за долю пролетаріату, а тиж сама не багата... втратила останній шматок хліба, працю...

— Можна бути жебраком і ненавидіти хамство, а можна бути багатим хамом і бачити в комуністах рідних братів. Я ненавиджу більшовиків, як ненавиджу все низьке й брудне, некультурне. Комунізм то не бунт найбідніших, але бунт найнижчих духом і найгірших, найбільше злобних. Я знаю багато бідаків, які голодують, а говорять, що воліли б бути жебраками в іншій державі ніж комісарями в більшовицькій республіці. Я також така. Люблю все, що гарне, шляхотне, а тепер? Кров, месть і хамство.

Я довго мовчав, думаючи. — В цій бідній дівчині часами озивається кров багатой, культурної і шляхотної матери аристократки.

Оля говорила далі про більшовиків з погордою, як про грядущого хама, що руйнує все велике, гарне, і ця її розмова зі мною скріпляла мою любов до Олі. В цій

танцюристки, яку я зразу вважав легкодушною, навіть зіпсутою й морально звихненою, тепер я відкривав багато шляхотних прикмет: тугу за чимсь гарним, чистим і добрим, бунт проти зла й бруду.

— Може це янгол, якого лиш зла доля кинула в болото? — подумав я. — Може підняти її з болота, й вона знову була б чистим янголом? Я, здається, мігби любити її щиро, глибоко, якби...

Біля нас знову переходило кілька п'яних, веселих червоноармейців.

Вони всі разом обіймали дві п'яньські дівчини, які сміялись голосно, пискливо, частували своїх героїв любовників найординарнішими словами, згадували добрим словом матір червоноармейців. Червоноармейці приймали ці слова з веселим реготом. Їм подобалось, що дівчата лаються як справжні салдати.

— Вот, панімаю, баба!

Червоноармеець обняв п'яну дівчину, й почав сміливий наступ. Дівчина ляснула його кілька разів голосно по лиці, й крикнула:

— Саша, как тебе не стыдно! Бачиш? Якась баришня з охвіцером!

— Що за хамство! — обурювалась Оля! — Ось так виглядають справжні, реальні представники комунізму, борці за новий світ, нову культуру!

А мой милый не прастой
Он шофер у Леніна!
Что тепер мне Лев Толстой
I »Анна Кареніна«!

Так підспівувала друга любовниця червоноармейців.

— Тихо, це якесь гаспада!

— Да, буржуйка, сволоч! Єщо не всіх перестріляли!

— Тихо, бо з нею якийсь красний командір.

— Какой там красний командір? Галічанін! Петлюровец! С німі тоже скоро надо зделать канец! Контр-революція!

Вони перейшли й зникли за алеєю акацій.

— Чуєш, як тут ненавидять вас українців? Так, мій хлопчику! Завтра ти мусиш переодягнутися в цивільне

убрання. Всі говорять, що цими днями почнуться масові арешти галицьких українців.

— Так, мені треба переодягнутись, тимбільше, що я завтра мушу піти до міста подивитися на одну комуністичну парад.

— Так до побачення завтра в каварні »Комунар«.

Другого дня в годині десятій я чекав на Олю у згаданій каварні. Вікна з тієї каварні виходили на саму Соборну Площу, де вже збиралися робітничі маси й військо.

За хвилину до каварні ввійшла Оля й Таня. Ми посідали в кутку.

Соборною Площею перепливали повільно робітництва, війська, агентів, міліції. Я пильно слідкував за кожним, хто переходив перед вікнами, чи не побачу мого ворога — Хомова. Я бачив тисячі облич — Хомова не було на святі. Минуло ще кілька хвилин і робітництво й військо уставилося на Соборній Площі в похід.

Попереду комуністи несли чорну трумну, покриту червоним прапором. За трумною повільною ходою йшла заплакана родина покійника; за родиною поступали два вершники з червоним прапорцем й обнаженими шаблями; далі знову трумна на раменах робітників, знову їзди на заїдених конях — і так без кінця. Трумни, трумни, безконечний ряд трумн... десять, двадцять, цілі сотні...

Страшний похід трумн спинився. На трибуні промовляє робітник у гімнастюрці й червоній краватці.

— Товариші! Ось у цій першій трумні спочив навіки, в Бозі, товариш Заїкін, якого монархісти закатували в підвалах контррозвідки...

— Бога нет! — хтось кличе з товпи.

— Да, ізвіняюсь... Я забув. Бога нема! — відповідає бесідник, засоромившись, що по старій передреволюційній звичці, згадав у похоронній промові Бога...

— Він згадує Бога, бо сам контрреволюціонер! Його

батько батюшка! — шепче якийсь робітник під вікном, але вмовкає.

— Да, він значала революції був, значитя, в партії гетьмана Скоропадского, але, як гетьман втік до Берліна, то він став комуністом, бо тепер бути за гетьмана — не практично! Хитрий!

Промовець говорить далі:

— В цій другій трумні товариш Мухін, замордований, мучений денікінською поліцією... Не видержав мук і повісився в келії тюрми. В цій третій трумні товаришка Айзеншток, 15-літня гімназистка, яку мучили денікінці цілий тиждень, насилували, й потім розстріляли за те, що розкидала комуністичні летючки... В пятій трумні товариш Цюрес, у шостій товаришка Рифка Гольд, а далі товариш Розанов...

Бесідник кидав громи на ворогів революції, грозив і пращав тих, що згинули з руки монархістів... Малював монархістів як утілення зла, кровожадности, а комуністів як спасителів справедливости... любови...

Кожне слово бесідника палало вогнем запалу, в кожному його погляді крилось полум'я фанатичної віри в великість, перемогу соціальної революції... Дехто з товпи втирав сльози, дехто піднімав грізно п'ястуки й грозив люто:

— Смерть буржуазії!

Якийсь старенький, бородатий візник стояв на дрантивенькім возі, й держачи батіг високо над головою, викрикував:

— Товариші! Держіть червоний прапор високо! Не пустіть його з рук! Не дайте йому впасти під ноги панів! Помстіть смерть замучених!

— Смерть! Помста! — ревіла товпа...

І вгору піднялось тисячі мозолистих, спрацьованих рук, і тисячі суворих робітничих очей блиснуло вогнем гніву... надії... Повстаньте гнані і голодні!

Щось велике, могутнє було в тих непроглядних робітничих рядах.

Бесідник скінчив промову. Цілий ліс прапорів похилився перед довгим, чорним рядом домовин. »Сумний«

похоронний похід рушив далі в напрямі кладовища, рушив під гомін оркестри, що грала «Інтернаціонал».

Хоч я був ворогом комуністів, я відчував на дні душі, що цей похоронний похід домовин і безчисленної товпи має в собі щось величаво трагічне, а навіть гарне, хоч грізне, понуре, як море, повінь чи пожежа, або буря, і цей похід зворушив вразливу, нервову Таню.

Вона втирала сльози.

— Бідні вони, ті комуністи! Скільки їх помордували! Патнадцятьлітніх дівчат убивали! Кати! І ви дивуєтесь, що комуністи так ненавидять монархістів? Мусять ненавидіти! — говорила Таня кризь сльози.

Оля сумно всміхнулась, і скептично скривила уста.

— Яка ти настроєва й легковірна! Вже плачеш! Мені також жаль побитих комуністів, але чи ти знаєш, що тепер діється в підвалах «Чрезвычайки»? Щодня там розстрілюють по кільканадцять українців за те, що вони хочуть незалежної України.

— Ах, я чомусь не можу в те повірити! Таж той комуніст, який промовляв, такий добродушний, такий лагідний з виду...

Оля взяла з другого столика газету «Одесские Вести».

— Не віриш? В цій газеті щодня містять спис засуджених і розстріляних контрреволюціонерів. Переглянь.

Ми переглядали судову хроніку. На першій місці було написано:

»Одеський революційний трибунал засудив на кару смерти петлюрівського офіцера Івана Паньчака за участь у бандитській нападі на відділ червоних партизанів у Бахтаничах. Присуд виконаний«.

Газета випала з моїх рук. Запанувала довга мовчанка.

— Не плачте, панно Таню за комуністами, бо товариш Паньчак згинув від більшовицьких куль за те, що обороняв монастир і ваше життя...

— Ох, Боже! Я гже сама не знаю, що це діється на цім божім світі! — зідхнула Таня.

.....

Від того дня, за кожним разом як я стрічав Таню, я завважував, що комуністичне оточення, приятельство із робітницями й пролетарками з сусідніх каменець, книжки, преса, кіно, мітинги, агітаційні плякати, все це повільно ослаблює ненависть Тані до більшовизму. Душа її була як губка, в яку просякає кожний плин, в який вона попаде. Коли б Таня жила далі в монархістичній державі й в монастирі, вона досі молилась би за царя...

Таня, нещаслива, змарнувавши молодість, була зломана на душі, слабка, квола, покірлива й упокорена, тому почувала в пролетарських комуністичних масах щось рідне. Оля, певна своєї краси, вартости, хоч була убота, ненавиділа більшовиків щораз більше.

Я відвідував помешкання обидвох сестер щораз частіше, я віддалювався від Тані й більше привязувався до Олі.

За цілий тиждень я не стрінув ніде чекіста Хомова. В домі не було ревізії.

І справді, згодом у місті заспокоїлось, арештування серед українців припинено. Я так осмілився, що нераз ішов у день вулицями міста разом із Олею, тільки часом, коли в місті були ревізії, облава, я перебував дома, а Оля відвідувала мене. З кожним днем любив я більше ту дивну жінку, якої душа крила в собі все що найкраще й найпоганіше, так, що нераз говорив я їй:

— Твоя душа дивачна як китиця квітів, у яку вплетено бодяки й кропиву.

Вона сміялась.

Згодом я завважив, що чим свобідніше й явніше виявляє Оля свою любов до мене, тим її сестра Таня стає більше мовчалива, сумовита. Вона нераз сиділа годинами не озиваючись, і приглядаючись, як ми з Олею жартуємо, забавляємось. Нераз погляд Тані був докірливим, благальним, погляд, що дратував мене, як погляд жебрака, що просить милостині тоді, коли не можу йому нічого дарувати.

Я старався бути здержливим у виявах любови для

Олі, але хіба любов можна скрити? Хіба полум'я укриється, коли охопить золоте колосся?

Наближалась весна.

Одного вечора я прочитав у газеті, що 14 березня над морем відбудеться свято відкриття пам'ятника Шевченка.

Другого дня я довідався, що всі галичани дістали наказ явитися на цім святі, але рівночасно дістали наказ — скинути з шапок тризуби, наложити пятикутні зірочки, й замість жовтосинього прапора принести червоний.

Я попросив Олю прийти на те свято.

— Тільки, ради Бога, не бери зі собою сестри, бо під впливом промов готова стати комуністкою.

Оля розсміялась голосно.

— Гарзд, я буду старатись піти сама, але сумніваюся чи це мені вдасться. Ти знавш, Таня щораз більше любить у всяких святах, парадах і походах червоних військ.

— Коли б в Одесі була царська армія, Таня захоплювалась би й її парадами. Вона просто, вирвавшись із монастиря, любить усякий рух, життя, особливо військо, масу людей, товпу.

— Ну, до побачення завтра біля пам'ятника Шевченка!

Другого дня, я, переодягнувшись в цивільне убрання, пішов на Соборну Площу, звідки мав починатися похід під пам'ятник Шевченка над Чорним Морем. Йдучи, я думав про наше військо, яке теж із наказу червоного командування мало взяти участь у тому святі.

— Якто буде виглядати курінь українського війська під червоним прапором, і пятикутними зірками на стрілецьких шапках?

Якже я був мило розчарований, коли вже, переходячи Єкатеринською вулицею, я побачив якусь групу українців з поблизьких сіл, інтелігентів і селян, що йшли на свято із жовтоблакитним прапором! Дівчата у вишитих сорочках, хлопці в козацьких шараварах!

— Ех, не всі українці стали комуністами!

Моя радість зростала, коли на Пушкінській вулиці я наткнувся на похід шкільної дівчороти! То вже було щось нечуване. Кожна дитина несла в руці національний прапорець, і неначе на злість комуністам, вимахувала ним бадьоро.

— Контрреволюція! Петлюровщина! — кличу я, до гарненької вчительки, що веде дітей, а вона, видно, по моїм усміху зрозуміла, що я також «контрреволюціонер» і кликнула весело.

— Ще не вмерла Україна!

Погладила по голові чорняву ученицю, що йшла в першому ряді з прапорцем у руці, й підсміхалась до мене кокетливо. Пізнала свого! З бічної вулиці вказався похід робітничих товариств. Ці несли червоні прапори. Доходячи до Соборної Площі, я стрінув оркестру, що грала «Гей, не дивуйтесь», а далі — відділ більшовицької кінноти. Невжеж? І кіннота йде під жовтоблакитним прапором!? Так! На переді наш національний прапор, а ген позаду червоний! То чорноморський полк. В ньому самі українці, і хоч буря революції загнала їх, як і мене, в ряди червоної армії, вони ігнорують накази влади й несуть жовтоблакитний прапор, щоб схилити його перед тінню Шевченка.

Входжу на площу, залиту безчисленними масами народу. Ряди за рядами, за рядами ряди: військо, робітничі товариства, селяни, дівчорота... а всюди як цвіти на полі, жовтоблакитні прапори цвітуть. Сотні прапорів наших рідних, мають вони, колишуться на вітрі, радісно тріпотять наче на глум тим червоним прапорам, яких заледви декілька, і то якісь маленькі, брудні, наче кровю сплямлені, брудними загребущими руками сплюгавлені.

— Що це все значить? Видно, радянська влада слаба, безсила до тієї міри, що не може опанувати національної стихії. Ця велика стихія переливається поза рямці наказів, теорій, доктрин, терору, й виявляє свою силу й відвагу аж так ярко, що на інтернаціональне свято, під більшовицькою владою, українці приходять

з рідними піснями й прапорами, ігноруючи червоні прапори!

Не роздавлять нас, ні!

З бічної вулиці вмашерував на площу курінь українського галицького війська. Хлопці як мур, всі одягнені в новенькі англійські однострої, які вдалось захопити в пристані від денікінців, що втікаючи кораблями перед наступом більшовиків, не встигли вивезти всього добра. Глянув я, й очам не вірив: Перед курінем маяв гордо великий жовтоблакитний прапор! Мало того! Кожний стрілець має на шапці тризуб, а не зірку!

— Гарна мені червона армія! — думаю, підсміхаючись до знайомих у лавах.

Курінь опинився перед храмом. Многотисячна товпа, бачучи рідне військо, карне, бадьоре, вмить виявила свою радість, любов і підняла могутній оклик, який збудив би з гробу й мертвого.

— Слава українській армії! Слава!

Цей оклик підхмелив мене як вино. В душі зростало почуття сили, певности себе. Що там Ч. К. і Хомов?! Дурниця! За нами тисячі ворогів Москви. Давайте сюди Хомова, то я йому буду в очі сміятись і показувати сотні рідних прапорів.

Курінь нашого війська спинився, вправ наказ: Вправо чолом! До стоїи кріс! Спочинь!

Василь Залужний стояв на самім переді й підморгував до мене, показуючи прапори; його добрі, вірні очі горіли вогнем щастя, радости, віри.

— Щось на тім комуністичнім святі тих комуністів багато як кукілю в пшениці в доброго господаря!

В ту мить на площі озвалася трубка, й між товпу віхав автомобіль. Авто спинилось. На ньому станув командант міста Животкін, і відсапуючи з гніву й досади крикнув до товпи:

— Долой жовтоблакитніє тряпки! Долой!

Товпа, що була розбурхана як море, тепер втихла, заніміла. Зразу не було ніякої відповіді, всі неначе надумувались, що чинити; потім нагло якась орхестра почала грати »Ще не вмерла Україна«!

Більшість з учасників свята зняла шапки, кашкети, командант галицького куріня дав наказ »Позір«; і сам стаючи перед курінем, слухав гимну, держачи руку при дашку шапки, якслід воякові національного війська. Цілий курінь стояв як мур, непорушно, гордо, віддаючи пошану своєму народові, що промовляв у гимні.

І сталося щось, чого я не бачив ніколи в житті. Не знаю, чи з наказу вчителів, чи з власної волі, чи на знак протесту проти більшовиків, кількасот шкільних дітей почувши свій святий гимн, упало на коліна й клячучи співали: »Ще не вмерла Україна«.

Комуністичний командант міста стояв в автомобілі високо над товпою й почувачучи своє безсилля, сам не знав, що діяти. Бачучи українське військо, що стоячи »позір!« слухало національного гимну, бачучи многотисячну товпу з відкритими головами, завваживши, що ніхто й не думає кидати долів прапорів, він злякався, зніяковів і зі страху, чи наслідуючи всіх, приложив руку до дашка шапки й вислухав мовчки український гимн. Маса народу осмілилася ще більше. Хтось далеко аж під мурами на хіднику крикнув:

— Геть червоні прапори! Геть червоні вонучі!

Цей оклик оголомшив мене, підбадьорив, збудив у мені такий ентузіязм, що я на хвилину повірив: Ми, українці, наш курінь тут господарем на цім святі, а Шевченко наш, не більшовицький, комуністи тут якась дрібна незначна наволоч! Опанований молодечим ентузіязмом, я готов був у ту мить кинутись на більшовиків, виривати з їх рук червоні прапори й навіть згинути в борні. Не тямлячи, що роблю, я крикнув:

— Хай живе батько Петлюра! Геть комуну!

Мій оклик упав як іскра в серця присутніх, і ця маса народу не видержала й заревіла:

— Геть комуну! Хай живе Петлюра!

Командант міста посинів, почервонів, потім поблід як стіна. Щось пробурмотів люто, штовхнув шофера в плечі й крикнув:

— Паганяй!

Авто мчало щосил. За ним котився лявіною гвізний оклик:

— Хай живе Україна!

Товпа втихомирилась. Очі тих українців, що стояли біля мене, не були звернені на мою особу. Я почував себе героєм дня, був щасливий, і навіть не думав про небезпеку. Але оглянувшись, я побачив, що під муром стоїть Хомов і пильно вдивляється в мене. Наші очі стрінулись. Він вдавав, що не звертає на мене уваги й розглядався навкруги. Ах, що там Хомов, коли ця народня маса зі мною, коли для мене ясно, що нині чи завтра нарід змете комунізм з України, як змітає буря пил із цвітів.

Товпа й військо рушило походом над море співаючи; я згубив з очей Хомова.

Я опинився над самим морем, де майже на самому березі в маленькім парку біля пам'ятника Пушкіна, станув пам'ятник нашого поета.

Галицький курінь окружив пам'ятник Шевченка чотирокутним кордоном, перед самим пам'ятником станули хори.

Промовляли делегати більшовицької влади, представники товариств; я й не слухав їх, я шукав очима Хомова й Олі. Нема!

На трибуну виступив представник української галицької армії, присадкуватий, чорнявий старшина й складав поетові поклін від многострадальної галицької землі. Я опинився між якимись робітниками москалями. Вони говорили між собою й перешкаджали мені слухати промови.

— Кто ето тєпер говоріт?

— Ето ґалічанін!

— Как то анґлічанін? Я кажется, немножко панімаю, что он ґаворіт!

— Ні чорта ти не панімаєш! Етож анґлічанін, і етот баталіон тоже анґлічанє. Анґлічан виґналі полякі з Анґлії і ані соєдінілісь с нами, значіть, чтобы в мєсте біть буржуєв!

Я сердечно розсміявся. З наказу влади одна орхестра заграла »Інтернаціонал«, а наче наперекір, друга самочинно знову заграла »Ще не вмерла Україна«.

Два гимни, дві стихії, національна й інтернаціональна боролись зі собою, змагалися.

Звуки обидвох гимнів линули над море, де котились, переливались хвилі вали, мінилися безліччю барв, хвилювали, й під ударами вітру шуміли глухо, понуро...

Я дивився то на море, то на курінь українського війська серед цього великого міста, серед моря народу. в якому боролись дві стихії: наша й ворожа... І чомусь мені здавалось, що наш курінь і я, то маленький човен кинений на бистрі морські розбурхані хвилі, човен, який нині чи завтра затоне, розіб'ється об скелі...

Шукаючи Олі, я глянув на балкони домів, де зібралось також чимало людей. В двох вікнах державного будинку я побачив скоростріли звернені просто на учасників свята. Найменше заворушення, — і ті червоноармейці, що стоять біля скорострілів, скосять скорострілом наш курінь як лан цвітистий!

Підходячи ближче до моря, я врешті побачив здалека Олю, а біля неї — Таню. Оля дивилась на парад у якимсь знудженим, байдужим поглядом, а Таня слухала промови якогось комуніста так уважно, з вірою, цікавістю, як слухала колись казання в храмі...

Я хотів підійти до сестер, привитатись, але нагло бачу: Недалеко них стоїть Хомов, дивиться на мене, хитрим цікавим зором лиса слідує за мною й посувається до мене щораз ближче.

Не надумуючись ні хвилини, я завернув, протискаючись силою між товпою, швидко віддаююся з небезпечного місця, й опинившись за рогом дому, де вже було менше людей, швидко скрутив в одну вуличку, потім у ліво, вправо, знову в ліво й швидким кроком вертав до дому, весь час роздумуючи, що діяти далі, як охоронитися від арештування?

— Справа стоїть погано! Хомов таки в Одесі, він чув мої оклики в честь Петлюри, й при першій стрічі

зі мною, він арештує мене, то вже не лиш за стрілянину в Баштаничах, але й за контрреволюційні оклики на шевченківським святі! Замість одного лиха, маю два! Ах, Боже, якби я міг позбутись Хомова! Тільки тоді я був би безпечний, щасливий, спокійний. Остаточо, я міг би пробувати втечи з Одеси, алеж я люблю Олю, люблю щораз більше, я не можу без неї жити! Я мушу жити о Одесі, щоби щодня бачити її! Ні, ні, я не покину Одеси! Як? Може в страху великі очі? Я, вояк, мав би покидати Одесу, Олю, зі страху перед якимсь драбом, який може завтра забуде про мене!? Зрештою, як утечу з Одеси, то як схочуть конечно зловити, то зловлять мене навіть на фронті чи де!

Я входив до помешкання двох сестер. Вони сиділи на фотелі й розмовляли про Шевченківське свято.

Оля оповідала про все спокійно, байдуже, як про буденну річ, у її словах було щось іронічне, неприхильне до всіх більшовицьких парад; Таня була захоплена більшовицьким святом. Ентузіястично, екзальтовано підкреслювала величавість походу, красу промов, розумність та ідейність бесідників.

Як дитина, що живе лише безпосереднім вражінням, вона захоплювалась усім, що мало блиск, силу, зовнішню величавість. Безкритична, нездібна до рефлексії, схильна лиш до переживань, вона приймала вражіння більшовицького життя так пристрасно як колись — містичну, релігійну екстазу.

— Як бачу, панно Таню, вам подобалося свято?

— Дуже гарне! Імпозантне! Але було би ще краще, якби так комуністи були запросили преосвященного, кількох священників! Подумайте! Якби то було гарно, коли б були в поході церковні брацтва з хоругвами, якби хори співали церковні пісні. Хай би собі потім співали »Інтернаціонал«!

— Ха, ха! Церковні пісні й інтернаціонал! — смілась Оля.

— Чого ж ти смієшся? Чому ви мене так не розумієте? Я ту справу передумала, і то глибоко! Бож

Шевченко був релігійний, все згадував Бога, а притім був оборонець пролетарів, комуніст! Йй Богу, я на тім святі відчувала весь час, що коли в поході нема попів і хоругов, то наче чогось бракує...

— Мій Боже! Який хаос у цій бідній жіночій душі! — думав я, слухаючи слів Тані. — Яка слабка, квола людська душа. Вистарчить одно вражіння, а вона переходить із крайності в крайність... Як лист на морі...

Щоби в білий день не переходити вулицями міста і не стрінути Хомова, я вертав до свого помешкання аж як стемніло. Входячи до брами дому, де я мешкав, я почував себе щасливим, що по дорозі не наткнувся на стежі міліції, які снувались по місті й легітимували всіх підозрілах.

Я ступив на сходи старого, понурого будинку, пройшов один закрут на сходах, і почав клясти господаря дому, який освітлював сходову клітку тільки маленькими лампочками.

— Темно! Тут можна голову розбити об стіни чи об поруччя!

На першім поверсі не було ні одної лампи, і я пішов сходами в темноті.

Доходячи до третього поверху, де була моя квартира, я завважив здалека, що в темнім кутку напроти моїх дверей стоїть якась сіра, висока постать. Невідомий добродій був одягнений в довгий плащ, ковнір мав піднятий в гору, так що його обличчя не можна було бачити, тимбільше, що чоло й очі засланяв великий дашок кашкета.

Незнайомий дивився на двері мого мешкання, навіть підійшов до цих дверей і наче наслухував.

Я задержався на сходах, щоби обсервувати таємничу постать.

Нагло з четвертого поверху хтось почав збігати скоро на третій.

Почувши кроки на четвертому поверсі, незнайомий відійшов від моїх дверей, і бистро сходив на діл, видно, не бажаючи стрінутися з кимсь на сходах.

Він підняв голову наче наслухуючи, і я міг бачити його лице. Мене він не бачив, бо я стояв у темнім закутку, а він напроти лямпочки, що освічувала його.

— Хомов! Він знає де я мешкаю! Чигав на мене! Підслухував!

Хомов уже був близько! Втікати — запізно. Коли ж побачить мене, то арештує або бодай дасть знати до Ч. К. де я мешкаю!

Скулившись у кутку, я виразно бачив його мрячне обличчя із хитрими лукавими очима.

То він винен, що Паньчака розстріляли! То через нього я не матиму в Одесі спокою доки він живий! Нині чи завтра він згладить мене з лица землі, або я його!

Блискавкою майнула думка.

— Убити, і все буде гаразд! Разом із ним підуть у могилу мої тайні провини проти більшовицької влади!

Мене опанувала страшна жадова мести за Паньчака, жадова позбутися свідка моїх провин, який чигає на мене.

— Ублю! Як пса! Він або я!

Я не тямив коли і як я вихопив із кишені револьвер, і вмить звернув до Хомова.

Хомов нагло побачив блиск сталі... й доглянув мене у темряві... Спинився, цофнувся крок назад, глянув на мене твердим, лютим поглядом, і більше здивований і сердитий ніж перестрашений, засичав:

— А, це ти?!

Хотів вложити руку до кишені й витягнути свій револьвер, але заки це сталось — гукнув мій стріл і Хомов упав на сходи.

Напотемки я стрілив ще раз до лежачого і був певний, що він згинув.

За хвилину я був на вулиці, яка була залита публікою, що вертала з театру, з кіна... Опинившись між юрбою, я спокійно минув головні вулиці, й зник на передмістю.

— Чи він убитий? Напевно! Упав без крику, без стогону! — Але мені здається, потім, як я вже був

у брамі... я чув крик за собою... Але може це кричали льокатори, що вибігли на гук стрілу?

Так чи інакше за мною будуть шукати! Він згинув під моїми дверми, всі догадаються...

— Ах, чому я не пождав аж він зійде на партер або на вулицю і там не вбив його? Пропало! Аж тепер, чи він згинув, чи ні, я маю третю провину, і то найстрашнішу! Тепер мене може ждати лиш кара смерти! Боже, що я зробив? Рятуючись від одного нещастя, я впав у друге, третє... Потапав, ухопився бритви й поранив руки, а втопитись і так треба! Де я тепер заночую? Вертати до Олі? Як? У ночі? Заки дійду до її дому, брами будуть зачинені, вони спатимуть, а сторож дому, комуніст Бухлін не впустить мене... Як навіть впустить, то цілий дім буде знати, що в кімнаті Олі ночував український старшина. Ні, краще піду ночувати до збірної станиці галицької армії! Там заночую, а завтра подумаю що робити далі. За одну ніч мене не найдуть!

Йдучи Пушкінською вулицею, я стрінув підстаршину Свища, і ми разом пішли далі. Свищ вертав з театру, оповідав, що підчас святочної вистави опери «Катерина» на салі була авантюра. Орхестра заграла «Інтернаціонал», а галицькі стрільці, осмілені демонстрацією на Соборній Площі, почали і в театрі кричати, свистати, домагаючись, щоби орхестра грала національний гимн.

— З того вийде халепа! — подумав я. — Пічнутья ревізії серед галичан, арешти, і мене найдуть у збірній станиці. Більше як одну ніч я не можу остати між стрільцями!

Ми дійшли до дому, де була збірна станиця. Ввійшовши до кімнати, де кватирувала з десятка стрільців і старшин, я мусів здобуватись на страшну силу волі, щоби не виявити свого зденервування. Привітавшись з товаришами, я жартував, оповідав цікаві новини з фронту, і ці, бліді, вимарнілі, виснажені тифом вояки, які щойно вийшли з лічниць, повірили в мою веселість. Під моїм впливом всі почали жартувати, сміятись, співати пісні, оповідати веселі любовні пригоди, захвалювати одеських

дівчат. Ніхто й не подумав, що недавно — я вбив людину!

Стрільці ослаблені по тифі, лежали на сінниках, а я станув біля вікна і любувався видом моря.

Дім збірної станиці стояв над саміським морем, і хоч він був на високій горі, то в ночі здавалось, що морське плесо сягає аж стін того дому... Здавалось — воно ось-ось за вікном. Того вечора Чорне Море було неспокійне, хвилі несли цілі гори ледяних криг, які вдарили об береги, ревіли, шуміли, заглушували розмову стрільців.

Я ніколи так не любив моря, як у той вечір. Знаючи, що може за хвилину ввійдуть чекісти й арештують мене, і що я може в останнє бачу те море, я відчував усю величавість і красу морської стихії так глибоко, що мені хотілось оспівувати його красу, чари.

Потім, нагло, коли я вдивлявся в безмежну далечінь, де на хвилях колихались московські кораблі, в душі моїй озвався якийсь пекельний гнів, лють, бунт, і я мало не кричав, те, що відчував, думав.

— Ось на тім морі колихались колись кораблі княжої України, коли вона воювала з греками, кораблі Святославів, і кораблі Ярослава, Володимира Великого! Ось по тім морі буйні вітри й срібні хвилі несли козацькі човна під Скутару, Царгород! А нині? Нині я прийшов зпід Карпат творити тут рідну державу, воскрешати мрії дружин княжих і очайдухів козацьких, а чужинці москвини переслідують мене, слідять, щодня розстрілюють над Чорним Морем десятки українців за те лиш, що прагнуть волі своєму народові й великості тієї, яка була за Святославів, Ярославів, Богдана! А завтра може розстріляють мене ось тут над нашим морем, над козацьким морем. Чужинці, москвини! За що? Яким правом це діється на нашій землі? Ах, помсти, помсти! — кликало щось в душі.

В нічній темряві ввижались мені на морі тіни наших предків завойовників: Військо Святослава із тризубом на прапорах.

А море усміхалось, розгортало передімною свої пишні шати, розстеляло їх до місяця, чванилось ними.

— Дивись, яке чарівне ваше українське море! Чя не жаль, що на цім морі московські прапори на щоглах і гармати московські на кораблях?

Мої думки перервав підстаршина Свищ.

— Може ви голодні? Ви вечеряли? У мене є хліб, масло...

Дивився на мене добрячими хлопськими очима, очима нашого хлопа, що за добре слово, добрий погляд інтелігента привяжеться до людини цілим серцем.

— Дякую...

Ми повечеряли, поділись останнім шматком хліба, Свищ оповідав про свого батька, матір, згадував їх, зідхав сумно, вкінці постелив сінник, і ми обидва полягали на нім спочивати. Я прагнув сну.

— Заснути! Заснути! Не думати про ніщо!

Але страшна буря на морі не давала мені тієї ночі заснути, понурі думки проганяли сон.

Над ранком я почув стукіт у двері.

— Чекісти! — подумав я, Ідуть по мене.

На хвилину знову здавалось мені, що я човен на морі, човен, який ось - ось затоне.

... Хтось іде сходами... Чути розмову...

Голоси тих, що йшли сходами здавались мені грізні, понурі, як присуди на кару смерті...

— Тут уже не втечу! Через вікно до моря не вискочу! Зловили! — подумав я, і рішений все, зрезигнований чекав.

Двері відчинились, — на порозі станув не чекіст, але мій приятель Омельчук. Ця несподіванка так урадувала мене, що я стиснув руку Омельчука так сильно, що він аж зойкнув.

Омельчук був одним з найулюбленіших старшин в армії. Весельчак, добряга з голубиним серцем, людина, що мала великий змісл гумору й добродушної іронії, вірний друг у битві й при чарці, він мав славу найбільшого Дон Жуана в його частині. Не був гарний, не мав

у собі нічого мужеського, але його сентимент, гумор зєднували йому серця жінок дуже скоро, і він хронічно був замотаний у якусь любовну аферу. Він постійно або радів, що зєднав серце якоїсь жінки, або стогнав, зідхав, що якусь жінку втратив.

Любив він випити і то над міру, й в п'яному стані ставав ще миліший як у тверезім. Як упився, готов був обняти весь світ, цілувався на вулиці навіть з перекупками й візниками; такий був Омельчук. Я любив його і не диво, що дуже зрадів, побачивши в дверях замість чекіста, — цього любимця цілого війська.

— А, це ти? Як ти заблукав до нас? Певно загуляв до пізна й прийшов сюди доночувати? Нічого брате, ночуй! Я, як бачиш, спочиваю по тифі в цьому захисті для маркирантів, ну, й добре спочиваю. Цілими ночами шляюся Бог зна куди...

— Гарно спочиваєш...

— Ну, що діяти? Мене вже таким мама на світ народила! Без жінки не можу! Осб тільки встав зі смертельного ложа і вже впав у сіти одної грекині.

— Ну, словом ти тепер зовсім герой з Іліади.

— А щоб ти знав! Моя грекиня навіть зветься Олена!

— Ти брате краще уважав би на своє здоровля, лежав у ліжку; виглядаєш як труп.

— Не можу лежати в ліжку. Подумай: Я перший раз в Одесі, де багато греків, і перший раз у житті маю нагоду любити чистокровну грекиню. Як таку нагоду опустити?

І він почав захвалювати ту грекиню, а коли скінчив, я спитав його наче ненароком:

— А що там у місті чувати?

— О, тепер в Одесі що хвилини багато новин. Осб, вертаючи до дому, я довідався, що якийсь українець застрілив якогось чекіста. Будуть нові арештування... На вулицях міліція легітимує всіх галичан... Ну, а крім того говорять, що Тютюник наближається до Одеси...

Омельчук довго оповідав різні дрібні новини з життя війська, кому підвищили старшинський ступінь, хто

вмер на тиф, хто видужав, хто зі старшин жениться в Одесі й з ким. Омельчук був славний із того, що хоч начеб то нічим не інтересується, а все знає.

Я весь час думав про Хомова, і вкінці не видержав і спитав:

— Кажеш, що хтось застрілив чекіста. Не знаєш, чи таки вбив чи ранив?

Омельчук глипнув на мене й підсміхнувся під рудоватим вусом.

— Гм! Ти щось дуже зацікавлений тією справою... Гм... Мені здається, що ти навіть мешкав на тій вулиці, де той чекіст пострілений...

— Пострілений? — спитав я спокійно, дивлячись в очі Омельчука.

— Ну так, він лиш тяжко ранений. Повезли його до лічниці.

— Ранений! — шепнув я й замовк.

Мій приятель довго мовчав, дивився на мене допитливо, наче просив зором: Признайся! Я тебе не зраджу.

Я мовчав. Тоді він поплескав мене по плечах, і замовк.

Мовчанка запанувала в цілій кімнаті. Старшини й стрільці підвелися зі сінників, і їхні очі... може двадцять вірних, незрадливих вояцьких очей вдивлялися в моє лице, допитували поглядами, подивляли мене, хвалили. Свищ дивився на мене з любовю, подивом і зі страхом за мою дальшу долю. Я знав, що всі вгадали хто стріляв до Хомова. Моя мовчанка зрадила мене. Я був спокійний, я знав, що наш стрілець не знає зради, що серце його випробоване в боях — вірне до гробу.

— Пане старшино, може вам зробити чай? Ви поде-нервовані... Чай з румом добре випити — озався Свищ.

Я випив чай і серед загальної мовчанки всіх — поклався до сну. Ніхто не озався ні словом, хоч усі думали лиш про мене.

.....

Вранці Свищ добув для мене звідкись білої кави, хліб, і даючи мені снідання, шепнув:

— Вам не вільно остати тут довше! Я догадуюсь... Як не маєте де скритися, то я вас переховаю. Маю на передмісті дівчину. Вона сама дома, українка; її батько й мати розстріляні в Ч. К. і вона фанатично ненавидить більшовиків. Вона вас переховає як рідна сестра! Мені жаль вас, хоч комуністи цькують нас стрільців проти вас старшин, що ви нібито буржуї, то ми їм не віримо ні трішки. Ми знаємо, що ви були добрі для нас як батько, і памятаємо якто старшини наражували на фронті своє життя за наш нарід.

Я обняв стрільця.

— Перед тобою не потребую критися, що то я стріляв до чекіста, бо знаю твою любов до старшин і твою вірність, бо знаю, що і ти маєш »гріхи« на сумлінню. Цеж ти пробив багнетом того комісаря, який застрілив отамана Воєвідку.

— Це я вбив, і про те знають всі наші хлопці, і ніхто мене не зрадив.

Свищ відпровадив мене на передмістя, але в домі його дівчини я не міг скритися. День раніш до її дому закватирував командір баталіону червоної армії.

І я був примушений переховуватися в кімнаті двох сестер.

Входячи до помешкання Олі, я відразу зрозумів, що й вона і Таня знають мою тайну і чого приходжу. Обидві сестри дивились на мене таким же таємничим, допитливим і перерестрашеним поглядом як і минулого вечора стрільці.

Оля мовчки подала мені часопис, і показала новинку про замах на життя чекіста Хомова.

— Ти читав?

— Читав!

— Щож тепер буде?

— Не знаю... Мені все одно.

— Ви замешкаєте в нас — чуєте? Тільки не смієте виходити з дому!

— Коли ви входили, вас бачив хто? Сторож дому Нікітін бачив?

— Ні.

— Тямте, що Нікітін комуніст! Він слідить за кожним мешканцем дому, підслухує, доносить владі! Добре, що ви в цивільнім убранні! — Якби навіть хто побачив вас, скажемо, що ви наш брат комуніст...

Таня додала:

— Колись ви обороняли мене в монастирі, тепер я допоможу вам у нещастю. Ненависть більшовиків до українців то хвилеве явище. Скоро більшовики зовсім побрататься з українцями, і ваша провина піде в забуття.

Таня відчинила двері другої кімнати.

— Ідть зараз до тієї квартири! Не виходить сюди без нашого заклику!

Я опинився в пустій убогій кімнатці.

До кімнати ввійшла Таня.

— Розкажіть мені докладно, як то було із тим Хомовом?

Я розказав усе докладно, спокійно, навіть із гумором.

Таня зідхнула.

— Слава Богу, що він усеж остав живий; як не як, жаль людини. Це все страшно, страшно! Боже мій, коби та ненависть українців до комуністів скінчилась!

Потім вона всміхнулася сумно й додала:

— Ну, але нема зла щоби не вийшло на добро. Якби не той випадок, — ви не квартирували б у нас.

— А ви так вдоволені? Я боявся, що заваджатиму вам.

— Але ж ні! Ми радіємо, що ви в нас; ми так привязані до вашої особи, що як вас довго не бачили, то нам було скучно... Тільки знаєте, мені так жаль вас. Ви були все веселі, а тепер! Так хотілось би заспокоїти вас, потішити.

— Я зовсім спокійний.

— О, ні, ні...

Мене томила розмова з Танею, бо в таких прикрих хвилинах я любив тільки товариство Олі.

— Панна Оля скоро поверне з міста?

— Ви затужили за нею? Може хочете щоби я залишила вас самого...

— Ні, ні! Прощу сидіти й оповідати щось веселого.

— Коли ж я не така весела як Оля...

— І я нині не надто веселий.

— Так, ви сумні, тому сьогодні ви наче ближчий, рідніший мені...

Я поцілував її руку.

Вона задержала хвилину мою руку й озвалася:

— Якби я хотіла потішити вас...

— Дякую за обід...

— Ах, за обід!

До кімнати вбігла Оля. Привнесла якісь солодкі тісточка, частувала мене ними й потішала:

— Будь спокійний! В місті всі говорять, що більшовицька влада вдержиться в нас не довше як тиждень! Французи мають обстрілювати Одесу із Чорного Моря і більшовики втечуть, а ти будеш урятований... В Катеринославщині Махно розбив війська червоних... Возьми хлопчику ще одно тісточко. Хрупай собі! Не смій мені сумувати! Таню, не дивуйся, що я говорю до нашого гостя через »ти«. Що там скривати? Я люблю його, і він мене трішки кохає! Правда, що ти трішки любиш Олю?

Гладила мою буйну чуприну.

Я глянув на Таню. Вона стояла наче спокійна, але уста її тремтіли з болю. Очі палали вогнем заздрости...

Щоби не викликати прикрих сцен, я змінив усе в жарт.

— Певно, що я люблю тебе... Твою сестру також люблю...

— Але мене трішки більше?

Оля жартувала й не здогадувалась, як вона ранить серце сестри.

— Тебе Олю люблю як милу розпещену дитину, а панну Таню як доброго, чесного, поважного приятеля...

Лице Тані розяснилось. Вона почала жартувати.

Нагло хтось застукав у двері. Ми всі затремтіли. Таня вийшла, й за кілька хвилин вернула.

— То сторож дому Нікітін прийшов просити мене, щоби я прочитала йому лист від сина. Ти знаєш — син має таке письмо, що батько не може прочитати... Син його пише, що скоро приїде на відпустку... Він десь на фронті за Проскуровом... воює з Петлюрою...

— Комуніст?

— Комуніст? Але ти не бійся! — щebetала Оля — ми тебе не зрадімо! Не дамо вбити такого коханого хлопчика! Я тебе тепер люблю ще більше як колись.

— Чому?

— За те, що ти стріляв до комуніста! О, ти в мене герой, мій герой коханий, такий відважний!

— Ах, я не вірю, що ти на правду кохаєш мене! Тиж, говорила нераз, що любов то лиш хвилевий жарт.

— О, ні, ні! Я люблю тебе! Поза тобою не цікавить мене ніхто.

Таня мовчки вийшла з кімнати збентежена, сумна.

Оля цілувала мене ніжно пестливо, як ніколи раніш...

Я вперше був у її обіймах на правду щасливий, бо відчув, що в любові Олі озивається душа, серце, не лише звирячі змісли...

Дні минали спокійно, щасливо. Ці дні були найкращою добою мого воєнного скитання... Чи може бути більше щастя, як щиро любити й мати нагоду жити під спільним дахом з коханою, що хвилини бачити її? Доля була для мене ласкава: В обличчі найбільших небезпек дарувала мені найбільшу розраду — любов.

Одного дня я говорив Олі:

— Маю вражіння, що ти надто явно виявляєш свою любов до мене... в присутності сестри... Я не хотів би її вразити...

— Алеж я не можу інакше! Так чи інакше вона мусить знати, що я кохаю тебе...

— Але вона, вона заздрісна!

— Щож я вдію? Мусить погодитись із тим, що ти мій, мій, і що я тебе не можу покинути.

До кімнати ввійшла Тая.

— Де ти бувала? Щодня десь ходиш! Де!

— Не скажу.

— Я вже знаю де ти була! Мені говорила одна твоя товаришка. Ти буваєш на комуністичних мітінгах, але стидаєшся признатись!

— Ну так, я була на мітінгу; цеж цікаво! Наприклад сьогодні... промовляв так чудово, змалював майбутній комуністичний лад...

— Все в словах гарне, а на ділі?

— Ну так, я також не дуже вірю словам, але як не як, — комуністична ідея гарна, шляхотна! Цеж було б гарно, якби не було бідних. Ми самі бідні...

— А до церкви ти не вступала?

— Ні! Ах, мій Боже! Требаж жити як другі. Всі живуть без молитви, то і я можу...

— Ви вже не молитесь?

— Дома молюся... Але до церкви вже не ходжу так часто як колись... Ах, стільки бачу безбожних людей щасливих, а побожних нещасливих...

— Ти сама була на мітінгу?

— Ні, зі мною був син сторожа нашого дому... Ми разом вертали.. Цікавий хлопець! Ах, якби всі комуністи були такі ідейні і добрі, то й ви не мали би причин ненавидіти комуністів...

— Нікітін прийшов на відпустку?

— Вже третій день дома. Оповідає, що на весну Петлюра починає офензиву на Київ. Він дуже ненавидить Петлюру і його прихильників.

— Він українець?

— Канечно! Так гарно говорить по нашому, читає Шевченка, але петлюрівців ненавидить, бо каже, то вороги пролетаріату.

— Ради Бога, не говоріть йому, що я переховуюсь у вас; він ворог наш!

— Алеж я знаю!

— Було б краще якби ти сестро менше приставала з сином того сторожа. Він тобі не рівня.

— Тепер всі рівні. Ми не буржуї.

Коли Оля вийшла до кухні приготувати підвечірок, я почав упрошувати її сестру.

— Я всеж просив би вас, по змозі, оминати того сина сторожа. Він комуніст, а як заприятнється з вами, то готов приходити до вашого помешкання, і тоді побачить.

— Якби ви відносились до мене прихильніше, якби ви не проганяли мене з дому своїм холодом, байдужністю, то я перебувала б дома; а так, мені сумно, і я мушу втікати з дому до людей.

— А чомуж Оля майже не виходить із дому.

— Бо ви більше любите Олю як мене... і вона хоче все бути з вами.

Ті постійні докори, що я люблю Олю, і що я байдужий до Тані, дратували мене, непокоїли, і я рішив остаточно признатись, що я кохаю Олю.

— Коли я признаюсь, то це уба всі ілюзії Тані; вона погодиться з тим усім, і для неї це буде краще і для мене — думав я.

— Чому ви думаєте, що я люблю Олю?

— Хібаж це неправда? Може, може я помиляюсь. Признайтеся...

Я зрозумів, що вона має надію на мою любов...

І я рішив убити її надію.

— Так, павно Таню, я люблю вашу сестру, люблю так, як не любив жадної жінки...

Таня довго мовчала.

— А я думала, що це хвилевий флірт. Ви справді кохаєте її? Розумію: Вона молодша... А я лишила свою молодість у монастирі.

— Алеж справа не в тім... — пробував я оправдатись — виж також не стара...

— Справа не в тім? А в чому? Чи Оля чесніша як я? Ліпша? Я провела досі життя майже у святості, а вона? Ви знаєте яка вона! Танцюристка! Любила не одного! Ви не перший і не останній. Так, чеснота жінки менше варта ніж молодість, краса... Так! Той Бог, якому я служила вірно, жертвувала найкращі літа життя, той Бог ласкавіший для грішної Олі ніж для мене...

— Алеж панно Таню! Як можна доходити до таких дивних заключень? На світі стільки інших мужчин! Випадок хотів, що я покохав вашу сестру... ви знайдете іншого...

— О, ні, ні! Чуєте? Назвіть мене нікчемною, підлою, але я хочу все сказати вам! Мушу сказати! Я кохала вас уже в монастирі! Доки вас не бачила, я іще вагалась чи покинути монастир чи ні... а коли ви явились, ви нагадали мені світ, життя, збудили тугу за щастям, любовю... Ви здавались мені втіленням усіх давніх, заснулих мрій, бажань... Це була моя остання причина втечі із монастиря. А ви, ви зрадили мене! Я до сьогодні надіялась...

Закрила лице руками, припала до стола й заридала розпучливо...

Мені було безмежно жаль її, я гладив її коси... і побачив... що між її волоссям уже чимало срібних, сивих волосків...

— Вона старіється! Я не можу любити її! — подумав я... Може це еґоїзм, може жорстокість, але я не можу...

— Таню, панно Таню... ну, зрозумійте мене. Я не можу любити вас і сестри... Я закоханий в Олю до шалу!

Я вже не панував над собою, не міг числитися зі словами.

— Закоханий до шалу? — зашептала Таня люто. — Нарешті ви зрадились! Я вгадала, що світ більше цінить і любить гарних грішниць, розпусниць ніж побожних, чесних жінок! А я колись вірила в монастирі, що краса, тіло, це суєта, а чеснота все... Чистість душі все...

Тому я змарнувала молодість... А тепер бачу — тіло рішає про щастя й долю людини, не дух! Ви не любите мене, бо я привяла, за стара...

— О, Боже! Як ви мучите мене! Виж бачите! Я вас дуже шаную, поважаю, але Оля ближча мені душею, рідніша...

— Знаємо ту пошану! За чесноту шанують жінок, а люблять лиш за красу тіла! Гарна шельма дорожча вам ніж негарна, немолода свята.

І згідно з дивними нелюгогічними законами жіночої льюгіки, Таня від своїх чисто особистих болючих справ перейшла до справ загальних, мішаючи все до купи: любов, політику й психольогію... Пристрасна, бурхлива душа тієї жінки, як розбурхане море, диктувала їй слова, думки, в яких була тільки озлобленість, огірчена лють.

— Ви, ви смієте говорити про душу, ідеали? Ви говорите, що боретесь за щастя людей, що любите людей? Ні, ви любите лиш себе, себе! Більшовики кажуть правду, що у вас контрреволюціонерів кожне слово то брехня, фалш!

— Алез, панно Таню! При чім тут політика? Цеж смішно!

— Так, так! Більшовики мають рацію, що в світі нема нічого лиш матерія, еґоїзм, боротьба за щастя, за життя!

— Панно Таню!

— Я не є жадна панна! Нема панів! Не люблю панів! Я товаришка Таня! То моя сестра панна! Ха, ха! Панна! Поцілуйте ручку тієї повії!

— Панно Таню! Як можете ображати сестру, яка може зблудила, може впала, але... вонаж добра, мила...

— Ах, лицарю, якже ти борониш її! Ну, я бачу як ви любите її.

— Трудно це укривати. Я кохаю її, так як не кохав жадної жінки — сказав я твердо, щоби раз покінчити ту справу й вбити всі ілюзії Тані.

— Кохаєш? О, невжеж через те, що я не знала життя, світа, я все вже втратила в житті? Бо я не жила

досі, ні, не жила, я втратила молодість у сірих мурах, а тепер ви вже не можете любити мене. Бог не ласкавий для своєї вірної слуги! Здається, більшовики говорять правду про Бога...

— Як можна таку дрібничку, як ваша невдача в любові до мене, трактувати так трагічно, що це стає причиною душевного перелому в світогляді, в духовім житті?

— Маленька грудка снігу спричинює лявіну... Це для вас дрібничка, бо ви, коли б навіть втратили одну любов, то знаєте, вас покохає друга, третя... А ви, ви були для мене всім. Коли ви відвертаєтесь від мене, від мене відвертається все життя. О, так, як я любила вас, може любити лише жінка, яка знає, що молодість утрачена, змарнована, і що це її остання любов...

— Миж можемо бути друзями...

— О, ні, хто любив так як я, може тільки ненавидіти!

— За що? Я нічого не винен!

— О, всеж я ненавиджу вас, так сильно як любила вас, я ненавиджу світ, життя, яке обдурило мене... й завело на хибний шлях, де я втратила все... а що здобула? Царство небесне? Ха, ха, ха!

— Дивно! Ви через таку дрібницю готові стати безбожною, комуністкою...

— Вам на злість стану комуністкою з ненависти до вас і до таких як ви, що говорять про ідеали, щастя всіх, а живуть лише змислами й не всілі виречися «щастя» ради мене... Так, стану комуністкою з ненависти до вашого світа, який не показав мені правди життя і навчив тратити молодість, красу, — ради чого? Ради царства небесного! Ха! Ха! Ха! Яж через таких як ви перебула п'ятнадцять літ у монастирі! Ах, так ненавиджу вас! Чуєте? Іде Оля, ваша кохана Оля, яка в житті любила більше мужчин ніж я їх бачила. Біжіть напроти неї, впадьте на коліна, цілуйте її стопи! Чуєте? Ви вже цілували її стопи? Бо вона говорила, що попередній любовник цілував її стопи,

Таня виглядала як якась втілення фурії, злости, жадоби мести.

Я був розбитий її словами, оголомшений, і сам не знав, що діяти мені, що говорити.

В кімнату справді вбігла Оля.

Не знаючи, що діялось між мною й її сестрою перед хвилиною, вона вже в дверях вимахувала до мене маленькою ручкою, посилала мені цілунок.

— Добрий день вам! Боже, які ви поважні, аж смішно! А я дуже в добрім гуморі! Там такий чудовий день. Подивіться, які я собі кушила ладні панчішки!

Почванилась панчішками, потім з якоюсь наївністю й необачністю, яка буває лиш у дітей і закоханих дівчат, сіла біля мене, пригорнулась до моїх грудей і пестилася, розніжнювалась як лінивий котик.

— Я так втомилася, хлопчику! Пожалуй трішки й попести свою дівчинку. Я так хочу щоби ти мене поцілував.

— Я не люблю цілувати жінки в присутності другої...

— Алеж то сестра! Вона повинна тішитися, що ти мене кохаєш!

Я не хотів далі скривати любови до Олі, тому я поцілував Олю ніжно, ніжно як брат сестру.

Таня блиснула очима як роздратована львиця, й гримнувши дверми, вийшла з кімнати.

Моє положення в домі двох сестер ставало нестерпне. Оля щораз явніше виявляла мені свою любов. Таня ставала щораз більше мовчалива. Бувало цілий день не озивалась ні словом і думала, думала. В тій задуманій мовчанці було щось зловіще, вороже. Я аж тоді зрозумів, які безодні, тайни й несподіванки криються в жіночій душі. Ця ніжна, ласкава, колись побожна жінка черниця змінювалась помалу в люту, озлоблену, ранену в своїй любові і мстиву істоту, як і ціле серце було клубком пристрастей. На кожне моє слово відповідала лютими, жорстокими поглядами, якби я був її тяжким ворогом.

Я старався бути для неї добрим, ласкавим, але моя доброта ще дуще дратувала її.

— Ах, який солодкий! Знаємо ту солодкість! Не потребую вашого милосердя!

Я мав намір покинути це помешкання, але все ще зволікав головню тому, що з невідомих причин мене почала боліти голова. Я ждав аж видужаю. Але сталось нещастя. Струна урвалась. Оля принесла мені обід і тому, що я був хорий, вона сіла біля мене на фотелі й почала гладити мене по голові, прикладати руку до мого гарячого чола й пестливо приговорювати:

— Бідний мій хлопчик! Слабецький! Головка болить! Може тобі аспірини? Може оклад?

Вона поцілувала мене в чоло.

Таня, яка це все бачила, нагло стала від стола, й утративши врешті всю владу над собою, кинула тарілку об стіл і голосно кричала.

— Геть мені з дому! Я не позволю змінити мого помешкання в дім розпустити! Ви навмисне кохаетесь так явно, цинічно, щоби дошкулити мені, глузувати з мене. Геть! Я не хочу наражуватися, переховуючи вбивника!

На нещастя в цій хвилині двері відчинилися, і до кімнати ввійшов молодий старшина червоної армії, син сторожа дому.

Таня, не завваживши його, чи завваживши, кричала ще голосніше.

— Ані хвилини не хочу переховувати вас! Як не покинете квартири, повідомлю міліцію.

Старшина здивувався.

— Вибачте, товаришко Таню. Що це у вас за крики? Я не знав, що у вас гість... Представте мені того товариша...

— Ні, це не товариш! — кричала Таня ще більше несамовито. То ваш ворог, контрреволюціонер! Убив Хомова!

Я остовпів. Мене й перед тим боліла голова, а тепер нагло мені зашуміло в ушах, в очах потемніло, я сам

не знав, що зі мною діється. По хвилині я зрозумів. Усе пропало! Я зраджений! Помста жінки мимоволі скривдженої, раненої в найглибших почуваннях любови, видала мене в руки влади!

Син сторожа здивовано й грізно вдивлявся в мене.

— Ах, так! Це за вами шукають товариші з Ч. К? Я навіть не озивався.

Я навіть не озивався.

Він звернув до мене дуло револьвера.

— Руки в гору!

Я з трудом устав із фотелю й підніс руки в гору. Боронитися було запізно. Мій револьвер був у другім куті кімнати під подушкою. Якби я хотів піти забрати його, я впав би трупом.

— У вас єсть оружжя?

— Єсть, під подушкою...

Підійшов до ліжка й забрав револьвер.

— Тепер одягайтесь. Два кроки передімною, марш!

— Пращай Олю!

Я поцілував її якимсь поцілунком напоєним болем, жалем, резигнацією... Напевно останній раз цілую ті уста — подумав я, й мої уста затремтіли...

Оля наче зрозуміли тремтіння моїх уст, вона голосно заридала, цілувала моє чоло, очі, а її сльози спливали як роса по моїм обличчі...

— Сестро, що ти зробила?

Вона заломила руки.

Таня стояла бліда, опершися об край стола наче боялась упасти. Вона видно аж тепер отямилась, охолочла з гніву; люти, жадоба мести в мить минула, й вона зрозуміла, що вдіяла.

Як правдива жінка, вона нагло перекинулась з одного крайного настрою в другий крайний, і почувши розпучливий плач сестри, побачивши моє сумне лице, зіткнувшись з моїм поглядом повним докору й жалю до неї, Таня нагло схопилась руками за голову й заплакала ще дужче ніж її сестра.

— Що я зробила! Що я зробила?

Я виходив, і подав їй руку, сумно всіхаючись.

Вона заридала ще голосніше, припала до моїх грудей і закликала.

— Вибач мені! Я так люблю тебе! Я зробила це з розпуки й любови! О, Боже! Що я вдіяла! Таж його розстріляють!

IV

Одеська »Чрезвичайка« містилась на Марзлівській вулиці.

Нераз я бачив дім Ч. К.

І ось тепер я опинився перед цим страшним домом, що був пострахом усієї Одеси. Заскрипіли замки, брязнули ключі, і я вмить подумав: »Чи ті двері іще відчиняться за мною і коли?«

В кімнаті було кількадесять осіб різного стану, віку, різних народностей. Одні лежали на голій підлозі в пиля й сміттю, другі стояли гуртками, товпились, тиснулися до відхиленого вікна, щоби дихнути свіжим повітрям. Дехто курив папіроси, інші їли сухий чорний хліб; усі були оживлені, роздратовані, тільки біля вікна я доглянув трьох старших вязнів, яких лица були усміхнені, спокійні. Вони видно були на все готові, зрезигновані, і з дивним філософським спокоєм ждали своєї долі.

— Чи нема тут якого знайомого? — подумав я, розглянувшись.

В ту мить з кутка встав із долівки якийсь молодий вязень у однострою галицького старшини, і підійшов до мене.

— Омельчук? Ти тут?

— Як бачиш! І тебе привели? Знаєш, я тебе чомусь сподівався застати в цій кімнаті, але ти спізнився...

Омельчук усміхався знаною мені лагідною усмішкою наївної добродушної людини, яка ніколи не розуміє дійсності, не орієнтується в ній, і навіть у небезпеці, ведена оптимізмом і вірою в людей, добро, надіється, що »якось то буде«, і тому не тратить погоди духа.

— Защо тебе сюди притаскали?

— За мій дурний язик! Вчора я, як звичайно, підпив собі в шинку, і десь чорт надніс шпіцля! Сів біля мене

й ніби не пиво, читає газету, а в дійсності собака підслухує, що я говорю з двома одеськими українцями, ось із тими, що там стоять під вікном. Ти знаєш мій язик і моє дурне довіря до людей! Я почав ляяти комуністів, називати їх злодіями, а хвалити Петлюру.

— Як ти міг!

— Як міг? Я думаю, що як я українець, то в Україні не можу обороняти нікого іншого тільки свою законну владу У. Н. Р.! Що до чорта! Хіба то злочин боронити в Україні українську владу? Як ти думаєш? Защо мене арештувати? Цеж чорт зна що!

— Який ти наївний!

— Чого наївний? Побачиш, що не я наївний, але ти! Страхополох! Побачиш, що мене звільнять, тимбільше, що я був паний! З тобою, брате, гірше! Я догадуюсь защо ти попав! Як тебе зловили?

— Жінка зрадила!

— Очевидно! Всі наші нещастя в житті — через жінки! Ах, жінки! То такі блудні огники, що манять, ваблять і все ведуть у пропасть! Я також, правду кажучи, тут через жінку.

— Тиж казав, що через твій язик?

— Бачиш, то було так: Та чарівна грекиня, про яку я тобі раз говорив, зрадила мене, і полюбила одного команданта міліції, бо він багатший, хоч я нібито старшина буржуазної національної армії, а він оборонець пролетарів, то він десять раз багатший від мене, тому та грекиня побігла за ним. З жалю я почав п'янствувати...

— Ти все п'янствував від коли я тебе знаю.

— Свята правда, тільки не так, як по тій моїй любовній трагедії. Я пив до непритомності, в п'янім стані ходив під помешкання грекині, і зідхав, а вона сміялась через вікно... Ну, і як я побачив, що вона сміється, я з розпуки впився ще дужче, і в п'янім стані забув про всяку обережність. Подумай: Навіть як мене вже провадили до Ч. К. то я кричав: »Сволоч комуністи! Пождіть! Прийде на вас Петлюра!«

— Погано!

— А, дурниця! Яж був п'яний! Твоя справа небезпечніша. Я вже обдумав як маю при слідстві крутити, а ти обдумай собі зізнання. Успокойся, бо нерви — то ворог! Знервуєшся, пошкодиш собі. Побачиш, що я з цього переслухання зроблю фарсу, комедію!

Нагло зпоза стіни до нас долетів розпучливий, прямо нелюдський крик якоїсь жінки.

— Молю вас! Простіть мені! Я маю діти! Я хотіла рятувати хору дитину від голодової смерти, тому щоб заробити пару рублів, розкидала летючки! Я не знала, що вони проти більшовиків! Рятуйте! Діти мої!

Крик віддалявся, й затих.

Усі в'язні в моїй келії мов скамяніли. Здавалось ніхто й не дише. Я почув стукіт свого серця...

Гробову тишину перервав я.

— Що це за крик?

— Напроти нас за коритарем відділ для арештованих жінок. Майже щодня виводять по одній...

— Куди?

— На смерть.

— На смерть?

— На розстріл...

Тихо...

Знову могильна тишина...

Нагло гук стрілу... Тихий, глухий гук наче дуже з далека... Потім гуркотіння автомобіля...

— Повезли...

— Що?

— Труп...

Молоденький, може шіснадцятлітний в'язень із синіми дитинними очима, глянув через закратоване вікно.

— Повезли! Труп!

Він упав зімлілий.

Хтось кинувся рятувати хлопця, скроплював його водою.

— Що це за хлопець?

— Його розстріляють... Може нині... В нього найшли відозви уряду Петлори до народу...

Я глянув на зімлілого хлопчину, і мені нагадалась промова робітника на величавих похоронах жертв контрреволюції... Нагадалось, як той робітник кидав громи на денікінців за те, що розстріляли гімназистку... Як Таня плакала з жалю за нею...

В кімнаті залягли вечірні сумерки. Ніхто не світив світла. Ми сиділи в темноті на долівці, чекаючи, що кожної хвилини може відчиняться двері і когось покличуть... Але того вечора не кликали нікого. Це успокоїло мене, тимбільше, що товариство Омельчука ділало на мене також успокоюючо.

Аж пізніше, як Омельчук, утомлений цілоденним напруженим вичікуванням слідчого переслухання, поклався на підлогу й заснув, я сидючи в темряві в кутку келії, почав роздумувати про свою долю, й чорна безнадійність огорнула мене.

— Все пропало! Ось ось покличуть до слідства, вина доказана. отже розстріляють... Навіть Омельчук переконаний, що моя справа гірша від його! Його вина справді мала, він ляпнув язиком пару слів, а я... В Баштаничах згинуло від наших куль чотирьох партизанів, а найгірше, що Хомов напевно пізнає мене...

Всі в'язні поклались на підлогу, тиснулись один до другого, було так тісно, що я не міг дихнути. Голова боліла мене щораз більше, і я бажав заснути, але не міг, бо в другім кутку якийсь старий в'язень плакав як дитина, оповідаючи, що перед тижнем розстріляли його сина, а завтра може його...

Я заснув може аж над ранком. Ніч минула спокійно; нікого не кликали до слідства, стрілів не було чути... Коли я збудився, я почував себе зовсім хорий, обезсилений...

Якийсь рудоволосий драбуга отворив двері, й наливав для в'язнів поміє, про яке трудно було сказати чи це кава чи зупа...

Омельчук попивав те поміє й повтаряв старий стрілецький жарт іще з часів стрілецьких боїв у Кар-

патах: »Ніхто не знає, що то за поміє: як додаш цукру, то буде кава, а додаш соли буде зупа«...

Через біль голови я не міг пити тієї «кави» і голодував цілий день. Настала друга ніч. Омельчук поклався біля мене й приговорював: »Ах, друже! Якби так на Одесу напав Тютюник! Я надіюсь його кожної хвилини. Побачиш, що Тютюник визволить нас! Він-же знає, що ми втратили Україну через те, що 1919 року здобули Київ, а не Одесу. Тепер він схоче здобути Одесу, бо тільки через Чорне Море ми добудемо контакт із Європою... зброю муніцію«...

В ту хвилину двері відчинилися і рудоволосий драб покликав мене й Омельчука до канцелярії. Я з трудом устав і пішов коридором. Омельчук провадив мене по під руку.

— Ідемо до переслухання! Тримайся! Говори якнайменше, не признавайся! Я прочуваю, що я після того слідства піду на волю. Я вмю брехати, вибрешуся, цілу ту мою розмову в п'янім стані представлю як дурницю!

Нас запровадили до маленької келії, якої вікно виходило на подвір'я...

При столі сиділа товстелезна жінка з виразно семітськими рисами лица, з величезними синіми губами й грудьми таких розмірів, яв дві величезні дині. Біля неї стояв якийсь писарчук чи аґент і міліціонер із револьвером при боці. На столі побачив я другий револьвер.

Жінка, що сиділа при столі, довгий час дивилась крізь окуляри то на мене то на Омельчука, щось думала, і врешті довбаючи чомусь сірником у своїх зіпсованих зубах, спитала, випльовуючи рівночасно відламок сірника.

— Ви Омельчук?

— Я Омельчук — відповів мій товариш, приступаючи до жінки ближче, й робляючи якусь таку милу, наївно усміхнену міну, мов би хотів подобатись тій жидівці й зеднати собі її прихильність.

— Ви аґітували в ресторані »Пушкінський Уют« проти совітської влади пролетарів?

Омельчук мов учень, якому вчителька закидає в школі якогось збитка, здвигнув плечима й пробував усе замінити в жарт.

— Та, пані, та товаришко горожанко! Та я бігме нічого не винен! Хай мене шляк трафить, як я щось розуміюся на політиці! Хіба я виглядаю на політика? Хі, хі, хі! — розсміявся Омельчук, здвигаючи знову плечима й зиркаючи на мене, мов би хотів сказати: »Та ось цей мій товариш знає, що я не політик, що я не бунтар, і що я люблю лиш вино й дівчат«.

— То ви були п'яні? — питала жидівка, щось записуючи.

— Та я був п'яний як свиня! — в ту мить кликнув Омельчук, хапаючись слів жидівки, як дошки рятунку. — Я вже маю таку натуру, що як вплюся, то не тямлю, що роблю... Ну, ось хай скаже мій товариш! Він тямить як раз підчас чортківської офензиви в селі Базар ми в домі попа випили, і я наговорив одній попівні останніх дурниць, назвав її шельмою, а хіба то правда? товаришу! Тиж знаєш, що то не була шельма! Так само я наговорив дурниць на більшовиків, хоч більшовики бувають порядні люди так як та, попівна. Зрештою, що мене обходять і Петлюра і більшовики? Я от коби дістався до дому й скінчив університет! Я маю стару маму, яка десь вмирає з голоду. Тато помер в таборі, сестра десь в Празі, втікла. Я не буржуй, а син гуцула, який все життя голодував. Хай скаже мій товариш. Я родом з під Косова! Я бігме був п'яний, слово чести! Як хочете я присягну на хрест, хоч, вибачте, ви не вірите в Бога. Ну, як більшовики не вірять в Бога, то я вибачте, не буду присягати... Я також все був трохи радикалом...

— Ну, да, видно! Ви присягали б, отже ви релігійний! Знаєм, буржуаз...

— Та який я буржуй! — боронився Омельчук далі наївно, по дитинному. — Я бігме, ну, слово чести, дуже люблю селян і робітників! Хі, хі! Та от мій товариш може посвідчити, що я бувало як приїду з університету на вакації на село, то й хлопи гуцули мене любили, і я бувало всі дівки, сільські молодичі більше любив як панські панни, бо з паннами все багато клопоту нім що

до чого... А там у шинку, то я був п'яний, і наплів дурниць про більшовиків.

— Да! П'яний говорить найщиріше те, що відчуває! Якби ви в тверезому стані не ожидали Петлюри, не служили йому, то по п'яному не лаяли б комуністів... Зрештою покличемо свідка.

Жидівка задзвонила, але виявилось, що аг'ент, який мав свідчити, вийшов до міста і не може явитись.

— Сьогодні не можу закінчити слідства... Завтра скінчимо. Але я вам раджу признатись. Проти вас такі докази, що вам нема що скривати!

— До чогож я маю признатись? Яж ані агітатор, не політик. Я просто колишній старшина звільнений із війська, який жив собі приватним життям, любив вишити, забавитись і поговорити з товаришами...

— Да, знаємо! При ревізії знаєте, що у вас найшли? Цілі стирти агітаційної літератури.

— Алеж це книжки, які я переховую із часів мого побуту в армії У. Н. Р., переховую для себе... Нікому не давав...

— Ви служили в армії Петлюри? Етого достаточо чтоб вас разстрелять!

— Усі галичани були колись в армії Петлюри! Хіба всіх розстріляєте? Миж тепер союзники.

— Да, знаємо таких союзників — відповіла злобно. Впрочем вашу справу вирішимо як буде свідок.

Вона звернулась до мене.

— Ви стріляли до товариша Хомова й ранили його?

— Я не знаю ніякого Хомова! Це видумка жінки, що любила мене, і зі заздрости зробила на мене наклеп...

— Да? Дійствітельно! То ви не признаєтесь? Товариш Жиров — запишіть. (Писарчук записав). Ваша справа не може бути остаточно полагоджена доки не видужає Хомов. Коли рана товариша Хомова загоїться, тоді покличемо на свідка його і ету жєнщину, що любила вас... Я переводжу тільки вступні ф'ормальні переслухання... А ви пока так признаєтесь: Скільки євреїв ви убили, коли були петлюровцем? Сто? Двісті? Тисячу?

Глянула на мене лютим поглядом.

— Я в житті не вбив ні одного жида... Я навіть боронив жидів підчас погромів...

В тій хвилині біль голови збільшився, в ушах мені зашуміло, мене охопила млість.

— Горожанко... Я хорий... Позвольте, що сяду.

— Да, хорий! Знаєм! Як я згадала про євреїв, то ви так злякались, що мало не зімліли... Слушайте! Я пізнаю вас. Підчас погрому жидів у Проскурові я бачила як ви різали жидівок, і носили на списках малих дітей...

— У Проскурові? Я піхотинець, списа ніколи в руці не мав... Не вбив ні одної жидівки...

Мені чомусь пригадалися ті часи, коли зараз по погромах у Проскурові, я мешкав у домі одної жидівочки і вона любила мене щиро, цілою душею...

— Ви мовчите? Отже признаєтесь!

Я сам не знав що відповісти, й мовчав далі, згадавши, що підчас погромів я справді боронив жидів, і лице палало мені від сорому, що різні бандити під фірмою армії громили жидівське населення...

Жидівка далі допитувала про погроми, і я зрозумів, що вона вступила до чрезвычайки, щоби мститись на українцях за погроми жидів...

— Горожанко! Можете мене розстріляти, але не зневажайте мене! Я вояк, а не погромщик! Я міг би привести свідків на ствердження факту, що підчас одного нападу здеморалізованих вояків на жидівську родину, я стріляв з револьвера до напасників, напасники за це хотіли мене вбити, обстрілювали зі скоростріла мою квартиру... Це було в Галичині, в Устю Зеленім; алеж як я докажу правдивість моїх слів?

Жидівка довго дивилась на мене мовчки.

— Да! Знаєте що? Ви виглядаєте так, що я готова повірити. Етот человек міг обороняти жидів! Да, ви, кажется, не погромщик, А етот Омельчук типовий погромщик! Він напевно вбивав жидів! Випровадити Омельчука!

Омельчука відпровадили.

Грубезна жидівка випитувала мене далі.

— Але ви були свідком погрому жидів у Проскурові?

— Був.

— Скажіть! Що я, я жидівка, якій петлюровці вбили в Проскурові батька, матір, повинна зробити з вами? Я вступила в «чрезвычайку» щоби обороняти населення, робочих євреїв від бандитів, погромщиків і помстити за родину. Що ви робили підчас погромів?

— Я зателефонував до штабу полку, що стояв недалеко в селі, і просив прислати військо на оборону жидам проти повстанчих банд... Полк зараз прийшов, бандитів прогнано з міста, погром припинено...

Жидівка довго думала, дивлячись на мене.

— Да, помню... так було... На якій це було вулиці?

— Вулиця Староконстантинівська число 5.

— Да, верно! Так було! Ви кватирували в домі Мікельбанка?

— Так... у Соні Мікельбанк...

— Тепер вірю, що ви не погромщик... Я могла б зараз передати вас судові, який всіх посилає на смерть... Але вас не пішлю... Звільнити вас сама не можу... підождем... аж Хомов видужає...

Я вернув до келії.

Омельченко затирав руки з радості.

— Моя справа на добрій дорозі! Вона вправді сказала, що я погромщик, але то дрібниця, бо мене за погром не судять. Слухай, чи справді в мене така паскудна фізіогномія, що я виглядаю на погромщика?

Я всміхнувся.

— Ти дивний чоловік! У тебе голубине серце, ти добродушний, ліпший як я, але в тебе фізіогномія справді понура, погромницька...

— Ну, за саму понуру пику мене не розстріляють.

Вечором гарячка не давала мені заснути. Я був напів оголомшений, я думав із трудом, моє тіло так ослабло, що я збайдужів до цілого світу, до життя. Коли б мене того вечора провадили на розстріл, я не знав би ні страху ні жалю. Життя здавалось мукою, болем, хаосом дурних випадків, непорозумінь, безладним клубком протиріч в яким льогіка ні справедливність не грали жадної ролі... В ухах мені шуміло й чомусь життя, світ являлись мені як море, на яким шумлять, бушують

хвилі пристрастей, злоби, ненависти, жадоби пімсти, піднімаються, падають, розпливаються, минають без цілі, сліду. І націоналізм і комунізм і християнізм і атеїзм і моя любов до Олі і всі мої давні мрії, сни, пляни здавались марними хвилями на океані життя, сліпою грою стихій, пристрастей, що не знають закону ні права, що не мають змислу ні мети...

Я нічого не прагнув лиш спочинку, спокою, тиші хоч би в могилі... Нехай розстріляють коби скоро, скоро, бо і так Україна тепер то царство смерти, зла, з якого ніхто не вийде живий; а хто вийде, то зі зломаною хорою душею людини, яка забагато бачила, забагато пережила, занадто знає світ, людей, бестій у людській подобі, занадто багато офірувала для ідей, ілюзій, щоби могли вірити в людей, ідеї, ілюзії. Ах, заснути, заснути хоч би на віки... Не думати про те, що Україна, яку я колись уявляв собі раєм, змінилася в звіринець, у кубло гадюк... Не думати про те, що українці комуністи розстрілюють українців інших таборів, що українці республіканці зруйнували гетьманську Україну, а самі замість неї створили хаос; не думати про те, що Хомов також українець, і я стріляв до нього, і що він завтра може скаже розстріляти мене... Не думати про те, що кожний повіт в Україні то держава іншого отамана, і що всі отамани то борці за свою славу, наживу, а не за Україну... Заснути!

На віки заснути!

Я не міг заснути. Омельчук спав біля мене як забитий, храпів голосно... Його храпіння дратувало мене... Я пробував його збудити, але він тільки обернувся і прошептав:

— Грекиня! Олена! То все через тебе... Запив... з розпуки й наплів дурниць... Олена...

Біля півночі переразливо заскреготали ключі в замках, двері відчинились.

— Омельчук! Следство!

Я збудив Омельчука. Він протер очі, і озвався сумно:

— Мене кличуть? Ох, брате, то не на волю... На волю пускають по обіді, а не в ночі... Розстріляють...

— Ні, ні, успокійся... Чуєш — следство.

— Знаємо те слідство... в ночі... Пращай! Як побачиш Олену, скажи, що то через неї...

Поцілував мене, обняв і непевним кроком підходив до дверей. Але нагло задержався; я побачив у сумерках, що він вертає, хоче втікати, але бачить, що нема куди й безрадно стає біля печі, дивлячись на двері...

— Омельчук! Что ето значить? Собирай вещи! Ідьош на свободу! Зацем дурака валять?

— Я не піду... я не винен... то я був п'яний... то не я агітував... Хтось інший...

— Да, ми знаємо что ти не виноват! Патому ідьош дамой!

— До дому в ночі не пускають! Я не хочу!

Було в тих словах щось дивне, наївне, як у скарзі дитини, яку батько хоче вкарати, а вона пручається і кличе: »Я не хочу! Я не винен!«

Трьох драбів ухопило Омельчука міцними руками й винесли в темряві на коридор.

Омельчук уже навіть не озивався, не протестував, не переконував, що не винен. Зрозумів, що — запізно.

— Води! Боже мій! Я збожеволю! — крикнув під вікном п'ятнадцятилітній хлопчина, хорий на серце — і зімлів удруге...

Від поденервування біль голови так збільшився, жар ставав нестерпним... Я був спрагнений, хотів також напиться води... Я встав, пробував піти до відра... в очах мені потемніло, і я впав зімлілий на підлогу...

Мене відлили водою... Я вернув до свідомості...

Тихо, понура, зловіща, жахлива тишина... Всі мовчать... ні словом... Чую стукіт мого серця і храпливий віддих старика, що стоїть у темряві біля мене... Тихо... Минає може пів години... Чи пів години? Може це рік, вічність? Тихо...

Я сам повірив, що Омельчука повели до канцелярії, і там продовжується слідство. Може незабаром і мене покличуть? Минуло ще кілька хвилин; ми всі заспокоїлись. Нагло — знане нам гуркотіння автомобіля, довге, протяжне... Здається — це падають грудки на трумну у відчиненій могилі...

— Ах, тямлю, тямлю... Омельчук говорив мені, що

як кого розстрілюють, то гуркотять, пускають автомобілеву машину в рух... щоби не було чути гуку стрілу й крику засуджених... зойку катованих... На те вони розстрілюють у ґаражі коло автомобілів...

— Гу, гу, гу, гур, гур...

І в нічній гробовій тишині один голосніший гук... глухо, понуро пролунав із подвіря...

— Розстріляли!

— Ні, може вибух бензинових ґазів у машині...?

Гудіння автомобіля втихло, потім автомобіль переїхав через проїзд, погуркотів на вулиці... зник. Тихо.

— Омельчука повезли на цвинтар.

— Бідний! Був певний, що вийде на волю! Ах, ті нещасні українці! Скільки їх гине щодня! — шептав старенький учитель ґімназії Михалєвич.

Він упав на коліна й серед нічної тишини в темряві шептав молитву.

— Отче наш їжи єси на небесі... Остави довги наша...

Моя свідомість гасла як світло в темряві... Я втратив притомність...

.....

... Де я? Що зі мною діється? Я в келії чрезувайки? Ні! Цеж інакша кімната! Ясна, чиста, простора... На ліво й праворуч ліжка, білі ліжка... Як гарно було в непритомнім стані! Які чудові сни снилися мені в гарячці! У сні я бачив мою стареньку матір, рідню, хату... Мати полола в городі грядки... Я вернув з війни, з Італії... Мама горнула мене до грудей, її сльози падали на мою голову...

— Тепер останеш із нами... Досить ти набідився на війні... Ось із тебе лише тінь.

Ні, мамо відпочину, видужаю, і піду знову воювати за Україну...

— Ой сину, сину, хіба ти мало світа сходовив, хіба мало ночей безсонних мав, хіба мало куль над твоєю головою пролітало, по море далеке південне стежки ти хлопячими ногами зміряв, хіба мало я ночей не спала, сліз своїх пролила... молитов за тобою післала?...

Мама ридала, а я взяв кріс і пішов, пішов за Україну на те, щоби тут, в Одесі згинуті з руки чекіста...

Алеж я не згинув... Ні! Я чомусь між недужими? Я був недужий... Ось на сусіднім ліжку лежить якийсь юнак — умирає... непритомний... А на ліжку під вікном напів сидить, опершись об подушку молодий, блідолиций хлопчина. Може то сон? Ні, так це сон! Людина не може бути така бліда як той юнак на постелі... і така худощава як кістяк... То не сон! Той молодик устав і підходить до мене!

— Пане четар, ви вже притомні? Пізнаєте мене?

— Де я? Хто ти такий?

— Ви в лічниці! Ви були в чрезвычайці, занедужали на тиф, і вас перевезли до лічниці, щоби ви не заразили інших.

— Так! А як видужаю, то завернуть мене до Ч. К. і розстріляють... А ти хто такий? — питає шепотом.

— Я стрілець української армії, я Свищ... Ви стрічали мене в домі виздоровців.

— Ти Свищ! О, Боже! Як ти схуд; я не пізнав тебе...

— Так... Я там у домі виздоровців заразився тифом. Ви здається, також там заразились від тих, що вернули з лічниці... Але нічого. Ви щасливо перебули кризу, і будете здорові. Ви вже вмирали; ми були раз певні, що ви вмерли... давали вам камфору... Ваші уста дуже спалені. Може вам дати малинового соку? Мені моя дівчина подала...

Він дав мені малинового соку, поправив мою подушку.

Мене огорнуло таке сильне почуття вдячності й любові до того селянського хлопця, що зайшов із військом з Карпат над Чорне Море, що я пригорнув його до грудей...

— Добрий хлопче! Більшовики хочуть убити любов стрільців до нас інтелігентів старшин, але твоєї любові до старшин не уба жадна ворожа сила... бо ось ти і я... хлоп й інтелігент разом терпимо, разом може повмираєм... для неї... для України...

В ту мить я був гордий, щасливий, що терплю за нарід мій обдурений, збаламучений часто, але добрий і шляхотний, як жадний інший нарід у світі...

Мій сусід на постелі ліворуч почав щось говорити через сон, чи в непритомності... Спаленими, блідими устами він усміхався... Кликав когось, потім з його уст упав страшний проклін.

— Проклятий світ... Богом проклята Україна... Лише мука, лише ненависть, лише зрада, лише брат на брата...

Потім цей недужий почав голосно сміятись, і промовляти якісь ніжні пестливі слова... Наче говорив до сина:

— Мій хлопчику... не плач... я верну, ти вже скоро підеш до школи...

— Ти не знаєш хто це? — питаю Свища.

— То поручник Ягєнчук. Вже три дні в агонії. Після тифу дістав запалення мізку...

— Ягєнчук? Знаю його... Знад Лімниці. Ходив пішки до міста до школи сім кілометрів до Калуша... Лекції... голод, сухоти, Карпати, Тироль... ранений, о, той не видержить цієї недуги...

Нагло Ягєнчук ісхопився з ліжка, скинув зі себе покривало, сів на постелі й дивився на мене страшними мертвецькими очима божевільного.

— Ти! Ти, хто? Знаєш мене? Я князь... Ціла Франція то моє майно... В мене три палати... а мама казала пасти вівці над Лімницею... Сварила, що я ледащо... Я зараз їду до неї кораблем до Японії.

— Запалення мізку! — шепнув Свищ.

Ягєнчук хотів устати з ліжка, захитався, і впав на підлогу.

Свищ, хоч сам ослаблений, насилу підняв його на ліжку, накрив, і почав успокоювати... Ягєнчук заснув...

До кімнати ввійшла сестра жалібниця, чи санітарка, жінка середніх літ, із бистрими проникливими очима, із вузькими затисненими устами, із виразом огірчености й озлоблености на лиці.

Внесла обід, і станула біля мого ліжка.

— Ти вже опритомнів? — питала по російськи. — Ну, я була певна, що помреш. О, ти міцний! Два тижні понад сорок ступенів гарячки, і видержав!

Я був виснажений недугою, обезсилений, нервово

роздратований, тому мені хотілось почути від сестри якесь ласкаве слово... Але сестра говорила до мене, майже вмираючого, таким тоном, як до ворога.

— А Ягєнчук не видержав! Да! Мозок не видержал! Вона сміялась холодною, цинічною усмішкою.

— Відьма! — подумав я.

Вона підійшла до Свища, накричала на нього голосно за те, що він у ночі відчиняв вікно, хоч управа лічниці це заборонила. Потім кинувши на мене суворим, бистрим поглядом — вийшла.

— Що це за баба? — питаю Свища.

— Комуністка! Уважайте на кожне слово, бо вона дуже не любить українців... І до мене не говоріть голосно, бо ось ці два хорі біля вікна — то червоноармейці! Та сестра опікується ними краще ніж нами.

Заки Свищ це сказав, до кімнати вернулася »сестра« із клунками в руці.

— Пакунки для вас.

Подала двом червоноармейцям пакунки й почала з ними сердечну розмову: жартувала, сміялась, потішала, що скоро будуть здорові...

Побачивши, що червоноармейці заїдають булки, я почув страшний голод, жахливий голод, який знають і розуміють лише ті, що самі перебули тиф. Булка запахла мені здалека як найкращі пахощі, мені здавалось, що найбільше щастя на землі — дістати одну булку, а дістати з міста від знайомих цілий пакунок, то щось таке незвичайне, як виграти — найбільшу битву і створити державу. Мій організм виснажений довголітньою війною, злиднями, походами, а в останніх тижнях тифом — прагнув, жадав хліба...

Червоноармейці заїдали булки; я подумав, що в Одесі нема нікого, хто міг би прислати мені хліба — і я мало не заплакав із голоду й жалю, що не маю родини, яка передала б мені хоч одну булку.

— Сестро! Я страшно голодний! До обіду далеко? Може б я дістав хоч кусок хліба.

Глянула на мене сердито.

— Падажді! Іще встигнеш наїстися!

Під вечір до мене знову повернула гарячка... Напів притомний, я завважив, що і мій сусід праворуч починає конати. Він стогнав голосно, кидався по ліжку, вився з болю...

Сестра прийшла знову до кімнати, а з нею невідомий мужчина не подібний до лікаря лише до шевця...

Вони обидвоє станули біля мого ліжка, і я почув як сестра шептала до невідомого типа:

— Він видужає! Міцний! Вже був притомний.

— Як видужає, як гарячка спаде, дайте мені знати... товаришко Сою!

Я знову утратив притомність...

Вранці я знову опритомнів. У кімнаті було зимно як у ледівні, я дріжав, дзвонив зубами. Легеньке літнє покривало не могло охоронити мене від холоду.

Я оглянувся. Мій сусід ліворуч Ягєнчук спав, а сусід праворуч був мертвий. Конаючи, він, у передсмертнім змаганні, скинув зі себе покривало, і воно впало біля мого ліжка... Він сам лежав напів нагий, розкинувши руки, з ротом широко відкритим, запіненим...

— Свищ! — прошептав я — може б ти накрив мене цим другим коцом?

Свищ підійшов до мене, підняв коць, і обтулював мене.

— Ви знову були непритомні... Холодно... Ах, цей коць цілий у крові... Може не накривати вас, бо той небіщик був хорий на дезинтерію...

— Нічого, укрій, бо я загину з холоду...

Я був щасливий. Нарешті мені було тепло...

Але моє щастя тривало лише хвилину. Незабаром прийшла «сестра» забирати небіжчика до трупарні. Вона завважила, що я вкритий коцом покійного кубанського козака й відразу пробурмотіла:

— Тобі зимно? Дивись! Було собі принести буржуазну перину з Галичини! Пожди, буде тобі тепло, як видужаєш.

В словах її була погроза. Брутально стягала з мене коць.

— Сестро, я замерзну!

— Хай тобі Петлюра принесе свою ковдру! Він памешік, маєє давольно!

Вкрила коцом одного червоноармейця біля вікна й бурмотіла далі:

— Сволоч петлюровская! Прийшли сюда чорт знаєт звідки, й будують у нас буржуазну Україну! Да! Увідіш ету Україну! Увідіш! *)

»Сестра« покликала санітаря, й забрала покійного кубанця на ноші та винесла його до трупарні.

Гарна сестра! Просто янгол! — сміявся Свищ.

— Свищ! Не знаєш, хто був учора зі сестрою?

— То комуніст... Він чомусь випитує про вас, чи вам ліпше...

— Певно аґент Ч. К.! Бережуть! Чи не краще було мені вмерти на тиф? Видужаю на те — щоби розстріляли... — думав я.

Могутня, всесильна, безмежна радість із мого видування обнялась зі смутком, з журбою, що мене — заберуть до Ч. К.

Були хвилини, коли я почував себе найщасливішою людиною в світі.

— Боже! Я не вмер! Живу! Інші вмерли, тисячі, десятки тисяч повмирало на тиф, а я, я видержав тиф... Живу!

А за хвилину чорна розпука огортала мене.

— Я вирвався з кігтів тифу, щоби вмерти — в Ч. К.

Мої сумні думки перервав прихід сестри, що несла нові пакунки для хорих.

— Ти сьогодні тоже палучіл пакет!

Подала мені пакуночок завинений в папір.

Я очам не вірив.

— Від кого?!

Я оглянув пакунок і прочитав на нім одне слово написане олівцем: »Оля«.

— Оля! Кохана! Вона знає що я тут! Вона тямить про мене! В ці страшні часи нужди, голоду, вона посилас мені дарунки! Жінко! Коли ти кохаєш, ти твориш чуда! Як ти довідалась, що я тут? Олю, о який би я був щасливий, коли б міг раз у житті обняти тебе!

У цій хвилині ця напів повія Оля видавалася мені ідеалом доброти, шляхотности... навіть невинності...

Пакунки від Олі приходили щодня...

*) Ця сцена хоч така неправдоподібна, то всеж у ній я змалював правдиву подію з моїх особистих переживань у більшовицькій лічниці в Одесі. — Автор.

Був вечір. Тихо, спокійно, тільки чути як Ягенчук безпереривно говорить сам до себе.

Двері відчиняються. Входить відома мені «сестра», а з нею якась друга незнайома... Сумерки... Я не бачу, не пізнаю рисів її лица... Давня сестра щось пояснює новій, оповідає про всіх хорих, дає інформації — і відходить. Нова сестра остає. Світло засвітилось. Нова сестра поводитьсь якомсь дивно. Гляне на мене й відвертається... Стає біля вікна... Хто вона? Як виглядає? Я приглядався їй із цікавістю...

Смішно і дивно. Ця нова сестра жалібниця дещо подібна до моєї коханої Олі! Ні, ні, я закоханий, стужений за Олею, і тому в кожній жінці дошукуюся подібности з нею! Алеж ні! Що це? Та сестра дивиться на мене якомсь так дивно! Поклала пальчик на устах, дає мені знак, щоби я мовчав? Коби засвітили, то я пізнав би хто це! Темно!

Алеж Боже мій! Тож неможливе, щоб тут явилась Оля! Мені сниться? Певно тиф мій повернув, гарячка піднеслась, і я маю знову привиди! Так, то гарячка! Знову тиф, і мені привиджується моя люба дівчина...

Розглядаюсь навкруги.

— Якже це може бути сон, коли я бачу виразно все, що є в кімнаті? Чую гамір товпи на вулицях, і пізнаю, так, пізнаю, що це Оля! Оля!

Я вдивлявся в її застрашені, до трагізму сумні очі, і все вичитав, зрозумів.

— Вона прийшла щоби опікуватись мною... Зголосилась як як сестра жалібниця до праці в шпиталі! Може думає рятувати мене! Олею... як я відвдячусь тобі за твою вірну любов? — питав мій погляд.

Вона, здається, зрозуміла мій мовчазний запит. Тихо, як тінь підійшла до мого ліжка і поправляючи мою подушку, нахилилась надімною й шепнула:

— Любий! Не зрадься ні словом, що ми знайомі! Будь спокійний. Все буде гаразд!

Оля поправляла моє покривало, рука її торкнулась моїх грудей... Я припав устами до її долоні...

— Олю, Олю... Кохана Олю!

Вона закрила мені долонею уста... і мовчки відійшла до ліжка Ягенчука.

— Бідний! Як він мучиться...

Оглянула його, побачила, що він цілий лежить у гною, бруді.

— Два дні до нього ніхто не подивився, не перестелив ліжка — сказав Свищ.

Оля принесла велику церату, поклала на ній Ягенчука, роздягнула його цілого й умивала теплою водою, як малу дитину. Ягенчук на хвилину наче відзискав свідомість і шептав до Олі, всміхаючись усміхом повним болю, скарги.

— Сестра... добра, добра, як моя жінка... Я мав жінку над Лімницею...

Принесла свіже простирало, постелила постіль Ягенчука, подала лікарство. Він заснув.

Надійшла ніч. Тієї ночі Оля приходила до келії кілька разів. Приносила ліки, давала мені й Ягенчукові зимні оклади на голову. Ягенчукові, здається, було краще. Він успокоївся... спав. Коли всі заснули, Оля підійшла до мене й змінюючи мені оклад, шепнула:

— Як я боялася! Думала, що ти вбитий.

— Як ти дісталась сюди? Як довідалась? — питав я, цілючи її руку.

— Я знала начальника цієї лічниці. Він не комуніст, він українець, націоналіст. Я попросила його дати мені працю в лічниці, і він згодився... Тихо. Начальник не знає, що я приняла тут службу через тебе. Я казала йому, що хочу праці, бо не маю з чого жити. Будь спокійний! Все буде добре...

Як янгол доброти, ласкавості, стояла біля мого ліжка, і в нічній темряві гладила моє чоло.

Ягенчук застогнав голосно, і почав чомусь кричати. Всі хорі побудилися...

Оля підійшла ближче, й силою вдержувала його щоби не впав із ліжка.

Вранці Ягєнчук поводився як божевільний... Кидався по ліжку, викрикав, співав, потім упав наче мертвий.

— Конає!

Оля покликала лікаря, але цей сказав:

— Я тут не потрібний! Він вже вмирає!

Оля дивилась на Ягєнчука, щось довго думала, потім озвалась рішуче:

— Він не сміє вмерти! Він мусить жити! Я його урятую! Вирву з кігтів смерти!

Як Оля старалась рятувати Ягєнчука! Цілими днями й ночами не відходила від його ліжка, бігала до міста, радилась у знайомого лікаря, як рятувати людину хору на запалення мізку... За останній свій гріш купувала ліки, сама робила вприскування ліків у жили...

Вечором Ягєнчук не прийняв лікарства, не міг проликати, і дороге лікарство куплене за гроші бідної Олі, розлилось по покривалі...

Він знову лежав у калі, бруді.

Оля вдруге купала його.

— Він мусить жити!

Я бачив як Оля, дрібними ручками витирає губкою брудне тіло Ягєнчука, мені пригадалась його мати, старенька селянка, і я подумав:

— Якби мати його побачила тепер свого сина, що виглядає як труп винятий з гробу! Якби його мати побачила як Оля рятує її сина! Вона цілувала б її стопи...

Не встигла Оля вмити Ягєнчука, як він глухо застогнав, розкинув руки, кілька разів зідхнув голосно, важко... і сконав на руках Олі...

Вона стояла над покійним, поукривала його наге тіло покривалом, і заридала голосно як за братом.

— Бідний! Чи його жінка, син хоч подумують, що він сьогодні помер... Чи хоч присниться їм?

Ніколи в житті я не боготворив так жінок, як у цю хвилину. У цім пеклі злоби, в царстві ненависти й смерті, у місті, де смерть людини, вбивство соток невинних — все це було щоденним явищем, ця жінка, що цілими днями трудилась, боролась, щоби рятувати

невідомого їй українського старшину, ця жінка здавалась мені мадонною.

Ціла моя душа змінилася в гарффу, що співає гимн вічному жіночому...

— Жінко! В твою душу вклав Бог силу сонця все-творчого, що опромінює найтемніші й найхолодніші пропасті й безодні, куди блукає людство...

Жінко! У твоїй душі сила сонця, що несе життя там, де лише смерть бажала б панувати...

Жінко, навіть тоді, коли ти впадеш у бруд і пил зіпсуття, зберігаєш у душі стільки краси, добра, святости, що всеж нагадуєш сонце, яке хоч заїде за хмари, хоч покрите плямами, то всеж дарує світу життя, ясність і красу...

Жінко! Якщо людство не має потонути в багнах злоби, ненависти, крові, то на ясні верхівя, на ясні дороги виведе людство лише твоя доброта.

— Жінко! Будь благословенна!

Коли Ягєнчука забирали до трупарні, я завважив, що Оля потайки забрала з шафки його військове старшинське убрання, завинула в клунок, і поглянувши на мене таємничо вийшла з келії...

Однострій Ягєнчука забрала вона зі собою...

Другого дня під вечір разом із Олею ввійшов до нашої келії той невідомий комуніст, який приходив із давньою сестрою. Він оглянув мене й спитав:

— Ваш пацієнт здоровий?

— О, ні! Вчора йому погіршилось... Якись жолудкові комплікації, гарячка вернула.

— Дивно, бо лікар казав, що йому краще. Якщо видужає, я прийду знову...

Він вийшов...

Ніччю, коли всі спали, Оля шепнула мені:

— То був чекіст! Чигає на тебе... Не бійся! Може Бог pomoже урятувати тебе...

Перший раз почув я, що вона вимовила щиро слово »Бог«, вимовила як віруюча людина... як людина, що шукає помочі в надприродних сил, бо чуває, що її сили — безсилі...

Другого дня я пробував устати з ліжка, але ноги угнулися підо мною, і я впав на підлогу...

Оля підвела мене й заборонила вставати з ліжка.

За два дні я вже міг стояти на ногах й Оля вчила мене ходити. Держала попід руки, піддержувала; я робив несміливі кроки, ноги мені тремтіли, угинались

Лице Олі ясніло радістю. Вона сміялася з моїх незручних рухів і приговорювала:

— Гарно ходиш синку, гарно... Ще один крочок... так, ще два, ну не падай... вертай на ліжко! Чемна дитинка! За те дістанеш від мене дарунок.

І вона давала мені помаранчі куплені, за гроші, які дістала з продажі своїх старих суконок.

Я радів, як радіє мала дитина, коли навчиться ставити перші кроки. Я буду здоровий, тисячі повмирили, а я переміг тиф і житиму! Жити!

Організм, що був вичерпаний недугою, тепер міцнів щохвилини, і мене огортало розкішне почуття росту сил, радість життя, радість перемоги над смертю. Я мріяв про те, як гарно жити, бачити сонце, весну, цвіти, жінок... Я ніколи так не любив життя, світа, як тоді, по недузі...

— Ах, не хочу багацтва, ні слави, ні влади, хай буду весь вік жебраком, я буду щасливий тим, що живу, бачу світ, чарівний, божеський світ! Бачити дерева, цвіти, море, більше нічого не треба! Люди, люди, якби ви знали в кожную хвилину, яке коротке людське життя, яка страшна смерть, ви більше любили б світ, життя і менше ненавиділи б себе!

Безмежна любов до всього, що живе, заливала мені серце. Але нагло я знову нагадав собі, що як тільки видужаю зовсім, то опинюся в Ч. К.

— Убють! Вилікували на те, щоб убити! Я встав з могили на те, щоби знову терпіти й пожитись в могилу. Ні, ні! О, жити! Хто, хто спасе мене!? Боже, якщо ти існуєш, визволи мене, рятуй!

Минуло знову два дні. Був ранок. Оля, яка принесла снідання, озвалась до нас усіх, наче не звертаючи на мене уваги:

— В місті знову неспокійно. Контрреволюціонери утворили нову організацію, яка висадила в повітря склад

зброї! Ах, що ті контрреволюціонери виробляють! Я готова їх на вогні пекти!

Червоноармейці, що лежали в кімнаті, видно повірили в щирість її слів, почали з нею сердечну розмову. Оля поговоривши з ними, звернулась до мене урядовим тоном:

— А ви горожанине мусите сьогодні підголити бороду. Два тижні ви не голились. Зараз підголіть. Мусите виглядати як панна!

Моргнула на мене загадково, дивно.

Я голив мою велику прекрасну бороду й вгадував:

— Чому це вона хоче, щоб я був оголений. Але треба її слухати!

Находив вечір. У кімнаті повільно стемніло, а електричне світло чомусь не світиться.

— Що за чорт? Нема світла! Цеж пізно!

Минула вечірня година; світла не було. Недужі сердились. Мене опанувала нудьга, якийсь дивний неспокій. Брак світла пригноблював мене.

Згодом у кімнату ввійшла Оля. Станула біля дверей й урядовим тоном, дивно нервовим голосом озвалась до мене:

— Горожанине! Лікар кличе вас до амбуляторії для просвітлення »рентґеном«. Одягайтеся! Скоро!

Моє серце защеміло.

— То щось підозріле! Так пізно до амбуляторії? Я вже можу ходити, отже забирають мене до Ч. К. Так! Це не до амбуляторії, бо я мав тиф; і при чому тут Рентґен? І голос Олі такий нервовий, обличчя неспокійне.

— Я встав, зрезигновано, повільно одягався.

— Швидше!

Ми вийшли на коритар. Оля взяла мене за руку і завела до кімнатки, в якій звичайно обідали й дижурували сестри жалібниці. В кімнатці не було нікого.

— Любий! Успокийся! Ти думаєш, що тебе беруть до Ч. К.?!

— Я певний, що так!

Поцілувала мене швидко і міцно в уста.

— Не бійся! Ми втікаємо. Одягай зараз цей плащ сестри Анни... і цю хустину...

Голос її дріжав, руки тремтіли.

Подала мені плащ, хустку...

Я вдягнувся, завив голову білою хустиною.

— Розумієш, чому я казала зголити бороду?

Всміхнулася боязко, несміливо, вхопила з шафи якийсь клунок завинений в папір і шепнула: »Ходім! Не озивайся ні словом!«

Ми вийшли на коридор. Темно, тихо, ні живої душі. Десь у другім кінці лічниці ліворуч у келії для найтяжче хорих чути глухий стогін. Минаємо темний коритар.

— Ага! Вона вибрала для втечі вечір, коли нема світла!

Нервово стискаю руку Олі, й з трудом поспішаю з нею до дверей.

— Бандити! Прокляті коттрреволюціонери попсували електричні проводи, а ми мусимо бігти купувати свічки! — говорить голосно Оля.

При дверях стоїть міліціонер із крісом у руці. Він побачивши нас, озвався кокетливо:

— Сестро Олю! Йдете по свічки? Ах, коби так купили мені пару папіросів! А то скучно. Сам піти до трафіки не можу... Позвольте, дам гроші.

— Я вам куплю за свої, потім розрахуємося, бо ми дуже спішимо... Сестро Анно, ходім швидше!

Я не стямився, як ми опинилися на вулиці. Міліціонер, що стояв у брамі, навіть не приглядався мені. У лічниці було кількадесят сестер, вони змінювалися що тижня, що хвилини котрась входила до лічниці, котрась виходила до міста щось купувати, полагоджувати, отже для міліціонера, який не знав усіх сестер, мій вихід з сестрою Олею не був нічим підозрілий. Він був певний, що я — це одна з сестер, — Анна.

Я й Оля добігли до рога вулиці, де стояли візники.

— Пушкінська вулиця число 7.

Ми всіли до повоза. Все це здавалося мені сном. Коні гнали щосил, Я бачив вулиці залиті товпою, потім далі я завважив міліцію, яка утворивши кордон, ескортувала кількадесят в'язнів.

— Ведуть з Ч. К. до концентраційного табору! Таку сцену бачу що вечора! — шепнула Оля.

Міліціонери вганяли як пси, розганяли товпу, штов-

хали в груди жінок, що тиснулися до вязнів, бажаючи пізнати між ними своїх.

— Якби ми не втекли, то може за пару днів провадили б тебе так за місто, там біля кавалерійських касарень.

Я дивився на сумний похід, який мигнув біля мене як страшна Дантейська картина...

За відділом вязнів посувався звільна візок, на яким міліціонери тримали на поготові скоростріла... Один скоростріл з переду, другий за групою вязнів...

Мороз пройшов по цілїм моїм тілі. В цім походї людей засуджених на знущання, голодову смерть на Соловецьких островах, було щось таке жахливе, гидке, що всі кличі революції про свободу, рівність здавались мені таким насміхом, кїйнами, що мені хотїлось реготатися, не знаючи з радості, що я на волї, чи зі злоби до брехні більшовизму.

За десять хвилин я з Олею був у малесенькій, затишній, огрітій кімнатці.

— Я врятований! Олю, ти врятувала мене!

Обезсилений, я впав на постіль. Мягкі жіночі рамена обняли мене, і на моїх устах я почув тремтячі, холодні від студенї й остраху уста Олі.

Я був утомлений; утомлений переживаннями того дня й жагучими пестощами Олі.

— Я взяла в клунок убрання Ягенчука і його документи. Завтра дістану документ для себе... Ми втікаємо з Одеси... Мій Боже! Любий мій! Чи ти віриш? Рано я молилась Богу, щоби Бог помїг мені урятувати тебе... Бог вислухав молитов грішницї...

— Ти молилась?

— Так, я обїцяла, що як Бог pomoже вирвати тебе з рук катів, я поверну до Нього, до Бога, я повірю в Нього...

— І ти віриш?

— Вірю, бо все те, що сталося, це тільки чудо, справжнє чудо боже. Чи ти розумїєш? Ти мав давно гнити в землі так як Паньчак. Бог післав тобі недугу, щоби ти вийшов з Ч. К. до лічниці, Бог надхнув мене думкою піти до лічниці, Бог помїг мені випровадити тебе на світ...

— І в її душі є якась струна містицизму, не тільки в Танї.

VI

І ми їхали поїздом до Балти, де тоді стояла Начальна Команда Української »Червоної« Галицької армії. Я був в однострою Ягенчука і з його документами, а Оля з документами сестри жалібниці, яку наче б то збірна станиця нашого війська в Одесі висилає на фронт. Цей документ вистарався для Олі один старшина з тієї збірної станиці, який дуже любив мене і ненавидів більшовиків не менше як я, і як міг, рятував українців галичан та наддніпрянців, як тільки котрий з них опинився в небезпеці — бути арештованим московською владою.

Я щасливо доїхав до Балти.

Начальна Команда приділила мене й Олю до сотень, що відїжджали на західній фронт. За пару днів Оля працювала в бригадній лічниці, а я обняв команду чети й відмашерував на поле бою.

На фронті була дивна передишка, »мертвий сезон«. Ані наша армія ані противник не хотіли наступати. Противник підготовляв велику офензиву й концентрував сили, а ми не хотіли наступати, бо всі знаки на небі говорили, що нашому союзові з більшовиками буде скоро кінець, і тому шкода кожної краплі крові для оборони радянської республіки. Напроти моєї чети стояли перші куріні української армії Петлюри, який став союзником Польщі. Моє українське серце кривавилося з болю, що стаю зі зброєю проти тієї армії, в якій я минулого року служив. Я прагнув перейти з четою назад до своїх, і чекав нагоди, щоби зрадити більшовиків. А покищо, щоби недопустити до боротьби з армією У. Н. Р. я оминав кожную нагоду зіткнутися з нею. Коли мене висилали на стежі, я закрадався до якої хати, спав цілий день, і вертав до команди, даючи фалшиві вісти; вкінці мені вдалося навязати контакт із »ворогом« себто з козаками армії У. Н. Р. і моя чета без відома навіть команданта сотні умовилася з сотнею »Петлюрівців«, що стояла проти нас: Не стріляйте до нас,

то ми не будемо стріляти до вас; почекаймо ще з місяць, а потім може разом будемо бити більшовиків».

»Петлюрівці« розуміли моє положення, перевели тайне »завіщення зброї«. Траплялося й так, що як українські козаки з армії Петлюри, що стояла проти нас, не мала хліба, то ми посилали їм, а як ми не мали сорочок чи убрання, то »Петлюрівці« передавали в ночі нам. Осмілені »Петлюрівці« доходили аж до села, де я стояв кватирою, намовляли нас покинути більшовиків. Траплялось так, що коли стрілець галицької »червоної« армії йшов до хати купити молока, то там заставав »ворога«, себто українських вояків Петлюри, союзника Польщі. »Вороги« поговорили зі собою, випили молока, почастиували себе папіросами, й розходились далі до своїх »союзників«, себто ми до більшовиків, а »Петлюрівці« до поляків.

Цей ідилічний стан на фронті давав мені багато свободи рухів: я міг на цілі дні лишити чету під командою заступника, а самому їхати до команди бригади за різними справами, наказами, а в дійсності — щоби бачити Олю; Оля так само, користаючи зі спокою на фронті, нераз приїжджала аж під самий фронт до перевязочних і санітарних пунктів. Вона полюбила стрільців і стрілецьтво полюбило її за доброту, лагідність і погідність її душі. Згодом, коли вона надїжджала до нас, то цей день ставав для фронтових вояків святом. Всі знали, що вона кожному привезе якийсь дарунок, або бодай ласкаве слово потіхи, чи розрадить, чи додасть надії, що скоро будем у своїх — себто в армії У. Н. Р.

А вечорами вона залишала квартиру, де працювала як сестра й незаметно для нікого приходила до моєї кімнати. На фронті було тихо, спокійно, з поза ліса долітала до нас пісня. Це співали »вороги« — козаки У. Н. Р.; ця пісня наче вабила нас, кликала під рідний прапор, який ми по неволі покинули. Слухаючи пісні козаків, Оля ціла змінюлася в слух, серце її билосся міцно й вона пригортаючись до мене, шептала:

— Боже, коби ми вже раз покинули більшовиків і пішли до тих, що співають! Я боюся, що тебе пізнають більшовики і знову арештують... Може б сьогодні перейти до своїх?

— Ні, ні! Ще не пора! Пождемо того дня, коли зможемо перейти до своїх з цілою армією!

»Гей на горі там женці жнуть... У тиху весняну ніч линула з заходу козацька пісня, як дивна птиця, що несе вістку від братів, що стояли проти нас зі зброєю в руці, стояли з дивного веління долі.

Я перебував на фронті майже місяць, і не наткнувся на нікого, хто міг би зрадити мене, що я не Ягенчук. Дехто зі старшин знав хто я, але любов старшин і стрільців до мене й до Олі, а ненависть до більшовиків була така сильна, що я не боявся зради. Коли до нас приїжджали в гості «комісарі», то я зголошувався хорим, і старався не стрічатись з ними.

Наближався великий день. Ми готовились покинути більшовиків, щоби утворити собі дорогу до дальшої боротьби за Україну, не знаючи, що приготуємо загибель своєї армії

Серед війська кипіло. Моя сотня нагадувала муравлище, в якому хтось заворушив муравлів. Напруження між галичанами й більшовиками дійшло до точки кипіння. Знуцання більшовиків над українським народом, розстріли тисячів українців, руйнування України Москвою, все це витворювало в нас таку ненависть до червоної армії, що перебувати в союзі з нею було далі неможливо.

Мої хлопці з чети, наслухавшись в день вістей про звірства москалів в Україні, вечорами приходили до мене й питали:

— Пане четар! Лице нам паленіє служити Москві, що розпинає Україну! Коли це скінчиться?

— Будьте терпеливі!

Настрої в нашій армії не були тайною для більшовиків. Вони мали між нами своїх агентів, і ті доносили все, що в нас діялося. В той час, як здавалося і вже було все готове до розриву з Москвою, коли до нас прийшли висланники уряду У. Н. Р. й дістали від нас обіцянку, що ми вернемо під рідні прапори, нагло в нашій бригаді явився новий комісар, якого більшовики вислали спеціально для »чистки«
нашого полку від »націоналістичних елементів«.

Довго я не знав як зветься той комісар; чув тільки, що він втискається всюди як лис, виловлює тайних ворогів

комунізму й посилає до Ч. К., а між рядовими стрільцями скріплює більшовицьку пропаганду і агітує проти старшин.

Пізнім вечором до мене приїхала Оля й тільки привітавшись зі мною, шепнула мені на вухо:

— Ти знаєш як зветься той комісар?

— Ні.

— Федюк.

— Ти певна?

— Певна! Я бачила його.

— Він тебе не знає?

— Ні.

— Не згадуй там про мене ні словом, якщо він приїде на фронт, то я не можу ані дня чекати. Втікаємо до своїх. Будь приготована кожної хвилини. Все, що вчуєш про Федюка, подавай мені до відома... Я думаю, що Федюк навіть не пізнав би мене: я дуже змарнів, убрання маю інше, подерте, лице заросле великою бородою, а Федюк знав мене все без бороди.

За пару днів я виїхав до першого села під фронтом, де ми мали стрінутися з Олею.

Був розкішний весняний вечір, такий чарівний вечір, що мені не хотілося замешкати в якій брудній хатині разом з брудними і дикими більшовиками, і тому щоби натішитись хвилиною самоти, свободи і природою, я розложив у садку одного господаря шатро й заночував у нім.

У цім садку, залитім пахощами яблуневого й вишневого цвіту, я ждав на мою кохану.

І вона прийшла. Втоплена подорожніми трудами, якась схвильована, наче затривожена, явилась на дорозі, звідки мій джура відпровадив її в сад.

В сяйві місяшного світла, серед вишневих дерев, вона, хоч одягнена в скромний військовий плащик і військову шапочку, здавалась мені того вечора іще дорожчою, милішою як завжди.

Мій джура пішов до дому господаря, де мав заночувати, а я остався сам з Олею. Мовчазна, щаслива, що ми знову разом, і все-ж сумна. якимсь лагідним, тихим смутком, вона припала до моїх грудей як ластівка і защебетала тихо в сумерках:

— Пригорни мене ніжно, поцілуй як сестру! Сьогодні

мені чомусь так треба твоєї ніжності, твоїх ласкавих слів! Я чомусь така неспокійна!

Цілунок упав на мої уста мов квіт вишневий.

Десь за селом оживав фронт. Озивались глухі вистріли, сколихували тишину весняного вечора; потім у темряві мигнула ракета мов метеор, — кровава смуга заясніла на обрії.

— Завтра поляки наступатимуть!

Тихим сонним селом, вузькою доріжкою між вишневими садами і білими хатинами посувався відділ артилерії української галицької армії.

— Батерія сотника Станівіри відходить на становища. Завтра мають обстрілювати окопи війська отамана Петлюри...

Оля, сидячи, біля мене в саді схилила голову на мої груди, і вдивлялась у сірі постаті гарматчиків, що переїзджали шляхом.

— Мій Боже! — шептала, що це діється? Пекло на землі, пекло! Брат проти брата! Отаман Петлюра іде з поляками проти більшовиків, ви, галицькі українці боретесь проти Польщі й української армії Петлюри.

— Так, ми більшовицькі союзники! Ха, ха! Ми проти Петлюри! Чуєш як наша артилерія обстрілює окопи війська Петлюри, з яким ми минулого літа разом ішли здобувати Київ, від тих більшовиків, з якими ми тепер в союзі? Чи був в історії народів, воєн більш трагічний епізод, як цей жарт долі?

— Сьогодні гук гармат голосніший...

— Так! Армія Петлюри ближче!

— Ти радієш? Ти, старшина більшовицької армії?

— Я радію цілим серцем... Ах, Боже, чи я вже знаю, чи радіти, чи сумувати? Петлюра, ах, і він не святий. Серце моє кривавиться на думку про Карпати... Алеж я ненавиджу найбільше більшовиків! Вони вбили нашу державність у Києві, і стали причиною трагедії всіх українських земель, усіх! Якби не більшовики, то всі наші землі були б уже вільні! Олю, я не можу йти до бою проти армії Петлюри! Не можу! Один Петлюра боровся за справжню волю України. Може він помиляється, але

я всеж вірю йому як Богові! Я не піду з більшовиками проти його армії!

— Ось артилерія Станівіри пішла на поле бою, проти братів! Коханий! Яка я втомлена тим усім пеклом, тим царством сагани, що запанувало в Україні. Як я нераз прагну спокою, тиші, хоч би спокою в могилі.

— Вся Україна, це одно благання, один крик розпуки: Спокою! Ладу!

На заході застогнала гармата, застогнала глухо, сумно, мов би і вона була втомлена довголітніми війнами, мов би вагалась, чи обстрілювати окопи таких самих українців як ті, які стріляли з гармат.

— Це артилерія Петлюри обстрілює становища галицької армії!

Оля зідхнула, пригорнулась до мене і тихо заплакала.

— Олю! Чому ти така смутна? Я хотів би щоб ти була весела, і щаслива! Хібаж не гарно нам у тім саді вишневім? Хібаж не чарівний цей місяшний вечір, цей сад, над яким ясніють зорі? Хіба не любиш мене?

— Тут ми як у раю... і я люблю тебе, але навіть любов не може заглушити якогось смутку в моїй душі. Подумай: вчора привезли до нашої лічниці трьох раних... не більшовиків, не галичан, а наддніпрянських козаків з армії Петлюри. Вони боролись проти твоєї сотні... вони союзники поляків проти вас, союзників Москви. І ось стрільці з твоєї сотні ранили їх... взяли в полон... і я лічила їх, перевязувала їх рани... Вони оповідали мені, що знають тебе. Ти разом з ними минулого року здобував Київ, а тепер? Один помер! Вмирав кленучи вас, що вбили його! Ви стоїте один проти другого як вороги... цеж страшно! Ти вважаєш мене легкодушною танцюристкою, а я, я, не така... яж українка, я людина! Я терплю, коли бачу все, що діється в Україні! Ті полонені козаки Петлюри ненавидять вас галичан; кажуть, що ви зрадили Україну, що ви наймити Москви, а ви ненавидите козаків Петлюри, і кажете, що вони зрадники, слуги Варшави! О, Боже! А ти такий якийсь спокійний!

— Я спокійний, бо я рішений на все. Ми переходимо до Петлюри! Покидаємо більшовиків! Ти повинна радіти! Миж вертаємо до свого вожда... як блудний син до

батька. Ідемо будувати справжню українську національну державу хоч би тільки над Дніпром...

— Але чи ти знаєш, що в команді бригади не всі рішені перейти до армії У. Н. Р. Федюк має своїх прихильників, які з ненависти до Петлюри готові боронити більшовиків до остаточности і в разі відвороту — підуть за Дніпро.

— Ти тому сумна?

— Не тільки тому. Перебуваючи в лічницях між хорими, раненими помалу затроюю душу песимізмом. Боже мій! Скільки всюди злоби, ненависті, людина людині найлютіший ворог... Світ від кількох літ залитий кровю... нераз мені здається, що світ царство сатани... Подумай: п'ять літ люди уряджують одні на других лови як на звірів. Мені так жаль тих стрільців, що гинуть по лічницях... що гинуть від куль у підвалах Ч. К.

— Ти втомлена, тому все бачиш у чорнім світлі.

— О, так, я втомлена... Я, хоч була все весела, погідна, то в дійсності, виявляється, що я більше сумна і вразлива на людське горе, ніж мені здавалось... Щодня бачу зло, рани, кров... мене втомило це. Нераз починаю розуміти монахів, які відверталися від зла світа й шукали спокою за монастирськими мурами... шукали радості не в світі, де лише зло, ненависть, а в самоті, молитві...

Я здивувався. Ті слова в устах колишньої кабаретової танцюристки звучали так дивно...

— Ти дивуєш мене... Видно, і в твоїй душі є якась туга за таким життям, яким жила сестра в монастирі...

— А в душі сестри є якась струна, що брєніла колись в моїй душі, і помалу тихне...

— Марія і Марта — подумав я... Щось земне, грішне і щось святе надземське перемішане в серцях Олі й Тані...

— Ти взагалі дуже змінилася в останніх часах.

— Війна змінє людей. На дні душі якийсь невтишимий сум, докір до світа, що все не таке, як ми бажали б, що все на світі зло...

— Я мушу прашати тебе, моя песимістко. За годину маємо нараду в команді сотні... що робити далі? Як рішимо — переходити до армії У. Н. Р. то я дам тобі знати. Тоді негайно приїжджай до мене... Під охороною моєї

сотні ти будеш безпечна підчас перевороту... Довідуйся, що робить Федюк, і котрі старшини держать з ним руку...

Обняла мене. Цілунок її був якийсь болючий, наче народжений зі смутку, а не любови...

Коли я вернув до сотні, до мене озвався мій заступник:

— Не показуйся на вулиці! Сиди дома! До нашої сотні приїхав комісар Федюк! Його аґент, один робітник, стрілець Форнач зрадив нас, що ми готовимо перехід до Петлюри! Федюк приїхав зі своїм заступником розслідувати справу... Якщо негайно не виконаємо перевороту, до завтра всі будемо у тюрмі! З Винниці вислано полк більшовиків для розброєння наших сотень і для помочі тим сотням, що зберігають вірність Москві.

— Ми не маємо ні хвилини до зволікання! Оля перейде на бік армії У. Н. Р. разом з командою бригади, а як ні... про те запізно думати!

— Ні, ні! Я мушу забрати її зі собою! Хоч би я мав згинуть!

Я побіг до своєї квартири, наказав своєму джурі негайно сідлати коня й їхати з листом до Олі, здоганяти її. В листі я написав: »Вертай негайно до мене!«

Мій джура пігнав на коні здоганяти вечором підводу Олі. Я пішов до команди сотні, де зібралося чотирьох старшин і підстаршин.

— Все готове! Вирішене! Зараз мусимо виарештувати прихильників більшовиків і Федюка! Ходім!

Ми пішли селом. Біля церкви стояли три сотні на поготівлі, узброєні, готові до вимаршу.

Мій заступник Петрів запровадив нас під хату вїйта. За нами машерувало три сотні. Сотні окружили хату вїйта. Ми тихо підійшли під відчинене вікно й побачили, що комісар Федюк сидить біля стола з двома невідомими комісарами й своїм аґентом.

З револьверами в руці ми ввійшли до кімнати.

— Руки в гору!

Федюк глянув на нас гордо, люто.

— Що це за напад? Я подам зараз рапорт до команди бригади! Як смієте!?

— Запізно голубчику! Команда бригади і ми вертаємо до своєї законної влади, до Петлюри!

Федюк хотів ухопити за револьвер, але побачив, що через вікна до нього звернені десятки набитих крісів, почув за вікном гамір, крик стрільців:

— Убити як пса! Чого панькаєтеся з ним!

Федюк підняв руки в гору, а за ним його товариші.

— Ти пізнав мене? — питав я, не опускаючи набитого револьвера.

Федюк мовчав, дивлячись на мене перестрашеними блудними очима.

— Пізнав.

— Пригадуєш собі Паньчака, ти казав арештувати його.

Федюк мовчав...

Я хотів сказати ще щось, але нагло один зі стрільців, що стояв за вікном не видержав. Стрелив! Федюк упав на землю, не зойкнувши...

Впали знову стріли. Товариші Федюка були мертві, окривавлені.

В ту мить на спіненім коні пригнав до нас мій джура.

— Пане четар! Я не міг догнати сестри Олі! Більшовицький полк уже в сусіднім селі! Частина наших пішла з більшовиками на схід, частина почала битву з комуністами, щоби злучитися з Петлюрівцями! Ліве крило вже вирізало більшовиків. Армія Петлюри йде вперед! Більшовики за годину будуть тут! Сестра Оля опинилася певно на стороні більшовиків!

— Оля втрачена! Нас розлучив новий фронт, нова боєва лінія між нами і вчорашніми союзниками більшовиками!

Наші сотні минули село. За селом на нас чекав висланник армії У. Н. Р. поручник Іванів.

Під ясным весняним небом, серед зелених піль, ми, вчорашні «вороги», сиділи разом з козаками У. Н. Р. при обіді й обіймаючи брат брата, виспівували весело ту пісню, яку ми чули не раз здалека, зпоза боєвої лінії, коли її співали козаки:

— «Гей, на горі там женці жнуть...»

Всі були веселі, щасливі... Я один на дні душі мав сум.

— Де моя Оля? Де вона? Зловили її більшовики? Вбили? Чи може перейшла до наших?

Багато літ не мав я про Олю ні вістки ні чутки...

.....

Минуло десять літ.

В погідний осінній день сидів я у львівському парку в тіні кріслатих клинових дерев, любуючись листками, що густо спадали на стежку мов золоті підстрелені пташки.

Згодом, з бічної стежки вийшла висока, бліда черниця. Коли вона наблизилась до лавки, де я сидів, я перестав читати, і глянув на ту черницю уважніше.

— Як гарно гармонізує постать тієї сумної, задуманої черниці з осінньою природою — чомусь подумав я... Здається, що я десь бачив ту черницю... Рухи її, постать мені наче знайомі... Хто вона?

Черниця дійшла до сусідньої лавочки, і сіла під позовклим каштаном...

— Так, це мабуть якась моя знайома стала монахиною, бо я рішуче звідкись знаю ту жінку...

— Оля! — крикнув я, не надумуючись.

— Пожди, хай я успокоюся! Я ще не вірю, що це ти!

— І мені здається, що це сон! Як? Ти в чернечій убранні.

— Я вже третій рік у монастирі в цьому місті.

— Як це сталося? Чому?

— Я все вичував у твоїх словах струну песимізму... Песимізм часто родить релігійність, містику... Хто розчарувався до землі, тужить за Богом...

— Так! Моя сестра покинула монастир, бо пішла до нього заки пізнала світ, життя, людей... Я покинула світ, пізнавши його зло, суєту, зрадливість і змінливість щастя, випивши у війні, революції, на вигнанні в таборах, все горе, біль життя і зло людських сердець...

— Як ти дісталась сюди з України?

— Коли армію У. Н. Р. розброїли, я опинилася з нею в польських таборах у Каліші. І там працювала я в лічницях для козаків, що вмирили в таборах від сухіт. Вісім літ я прожила так у царстві зла, смерті... Вкінці мені здавалось, що на світі нема нічого лише кров, смерть, рани, злоба, ненависть... А найгірше — я пізнала світ підчас революції з усіх сторін — пізнала, що людина однакова зла й однаково нещасна. Чи людина є комуністом, чи монархістом. Хто пережив, бачив революцію, тому світ здається пеклом, в якому усі мучаться в огні, в полум'ях зла

життя, і революція тільки перевертає те пекло горі дном, перемішує людей у нім, і ті, що мучились на дні, тепер опинились на верху, але всеж вони в пеклі, в муках, хоч і муки їх менші ніж муки тих, яких революція кинула на дно пекла життя. І ось аж у таборах, я, зломана на душі й тілі, я хора і знесилена, запрагнула спокою, вступила в монастир.

— Олю! Скажи щиро, чи ти чуєшся щасливою?

— Я щаслива, як ніколи в житті. Мій Боже! В чому, і де я не шукала щастя? В любові, вині, розпусті, в славі артистки, в воєнних пригодах і все я була нещаслива, ненаситна, бо все на світі сон, привид омана... бо кожна розкіш кінчиться болем...

— Ти це говориш? Ти? Життя радісна, все усміхнена, розспівана артистка кабареу. яка чарувала, здобувала всі серця?

— Так, я! Лише той, хто все хотів здобути, пізнає, що в світі неможна здобути нічого, бо кожна перемога є початком утрати, що на світі нема побідників лише побіджені, бо все на землі минає як тінь. В муках і терпіннях, у погоні за оманною щастя серед пекла воєн і революції, я зрозуміла, що щастя людини лежить не в тім, щоби все здобути, а в тім — щоби виречися всього... бо на дні кожної чаші — полин...

— Де твоя сестра Таня?

— Недавно я дістала лист від неї. Раз писала про тебе, писала, що втративши тебе, втративши надію на твою любов, вона щораз більше ненавиділа не лише тебе, але і всіх, хто так як ти, був ворогом комуністів, ненавиділа твоїх однодумців, бачила тебе в них. Під впливом оточення, літератури, агітації, особливо під впливом сина нашого сторожа, вона по кількох роках душевної кризи стала комуністкою. Тепер Таня є керівничкою організації «Безбожників». Ось у листі дістала я її фотографію, покажу тобі.

Виймила з молитвенника маленьку знімку. На ній побачив я Таню. Вона стояла на трибуні перед численними молодими дівчатами, які з зацікавленням слухали її промови.

— Сестра пише, що це її знімка з одного протирелі-

гійного зібрання, на якому вона промовляла з великим успіхом проти релігії: ... Я все молюся за неї. Може Бог поверне її до віри Христової. Вона все була незрівноважена, ексцентрична, попадала з одної крайности в другу.

— Може і твоє вступлення в монастир, це вияв ексцентричності вашої родинної вдачі. Може це тільки вияв незрівноваженості душі людини Сходу, душі повної контрастів, протиріч, несподіванок? Може в твоїй душі й душі твоєї сестри боряться дві душі — батька росіянина, богоскателья, і душа матері, веселої, життєрадісної українки?

— Не знаю! Знаю тільки, що Спаситель кликав мене, і я пішла за його голосом: »Прийдіть усі страждущі, і я потішу вас!« — Тепер говори про себе. Ти досі здається, не змінився.

— Я такий як був. Спрагнений життя, боротьби, я досі вірний син землі, закоханий в дочасне земське. Хоч я тисячі разів розчаровувався, хоч пережив війни, кількалітню тюрму, і всеж благословлю світ з його добром і злом, любовю, і боротьбою... Від світа втікають лише втомлені...

— Може і так... Може монастир, то царство втомлених душ... всеж то моє царство... де я найшла спокій.

За хвилину ми станули перед сірим, понурим будинком монастиря.

— Ось це моє царство, де я найшла свій світ, щастя, спокій і радість у молитві...

— Чи ми стрінемося колись знову?

— Ніколи! — відповіла твердо, спокійно.

— Працавай!

— Працавай на завжди! Я все молитимусь за твою грішну, завжди неспокійну, голодну життя душу, приковану до землі, розкоші...

Задзвонила в дзвінок. Важка залізна брама відчинилась, і зачинилась з глухим гуркотом, неначе двері понурої гробниці, коли до неї внесуть покійника...

КІНЕЦЬ.

PA. 173